

МОНГОЛЫН ТУСГААР ТОГТНОЛЫН ТӨЛӨӨ МЭРСЭ (MERSE)-ИЙН ҮЙЛ АЖИЛЛАГАА

Г.Рубин (БНХАУ)

Өгүүллийн товч утга: Эл өгүүлэлийг зохиогч Японы гадаад хэлний их сургуульд магистр хамгаалах хугацаандаа бичсэн төгсөлтийн ажилд тулгуурлан бичсэн болой. Уг өгүүлэлийг бичихдээ Хөх хотод байгаа Мэрсэгийн хойч үеийнхнийг сурвалжилж, Өвөр Монголын номын сан, Өвөр Монголын их сургуулийн Монгол судалгааны төвийн түүхийн салбар профессор Алтан-Уул багш, Жүй Тайчин багш нарын цуглуулсан баримт сэлт болон сануулга зөвлөгөөг авч Мэрсэгийн очиж ажиллаж байсан Өвөр Монголын хамаг (хамгийн) баруун хэсгийн Алаша аймгаас Мэрсэгийн нутаг Хөлөн буйрын Эвэнк хошууны Баянцагаан сум, Хятадын зүүн хойд орны (хэсгийн) Харбин, Шэн-Яан, Чань Чүн зэрэг газруудаар явж материал цуглуулж, дараа нь Япон Улсын Токио-д байгаа Азийн түүхийн сан хөмрөгийн төв, Японы Осака-гийн гадаад хэлний их сургууль болон Монгол Улсын үндэсний төв архив зэрэгт буй материалыг хичээнгүйлэн үзсэн болно. Очсон газрууд болгонд Мэрсэгийн тухай шинэ баримт сэлт илэрч байгаа тухайн үед Мэрсэ ихээхэн нөлөөтэй байсныг илтгэнэ. Энэ өгүүлэлд Монгол оронд болсон хэдэн том түүхэн явдлаар дамжуулж, Мэрсэгийн нэг насны амьдарч тэмцэж явсан зам мөр, тухайн үеийн Монголчуудын тусгаар тогтнолын тэмцлийн жинхэнэ түүхэн байдлыг илэрхийлж, түүнд Мэрсэгийн гүйцэтгэсэн үүрэг хийгээд түүхэн байр суурийг гаргахыг чармайсан болно. Эрин цагийн эргэлтээр 1911 он болоход Монголын хаант улс сэргэн байгуулагдаж, энэхүү тохиолоор Мэрсэгийн нутаг Хөлөн буйрын Өөлд хошууны захирал (ноён, бүгдийн дарга) Шен фү нар 1912 оны I сард цэрэг болон Хятадын хүчинийг үлдэн хөөж, Манж Чин улсын эрхшээлээс мултран, Хөлөн буйрын өөртөө засах засгийг байгуулж, Монголын хаант улсад нэгдэхээ тунхагласан байна. Мэрсэ ийм түүхэн нөхцөлд өсөж өндийж, тэмцэл, үйл ажиллагаагаа явуулжээ.

Түлхүүр үг: Мэрсэ, Хөлөнбуйр, Барга, тусгаар тогтнол, сургууль, хувьсгал, Өвөр Монголын Ардын Хувьсгалт Нам

Хөлөн буйрын тухай. Хөлөн буйр хэмээх нь Монгол Улс болон Өвөр Монголын зүүн захад оршин, Хөлөн, Буйр хоёр нуураас улбаалан нэрлэгдсэн нутаг болно. Зүүн, баруунаар “Эргүнэ” гол болон Хянган Чин Улсын засгийн эхэн үед Оросын хүчинийг хориглохын (тулд) Хөлөн буйр газарт цэрэг суулгаж эхэлсэн байна. 1732 онд Чингисийн замаас Жүрхай (Жуархай) жанжныг томилж, газар сонгож Хөлөн хот (одоогийн Хайлаар хот)-ыг байгуулж, солон, барга найман хошууны Монгол цэргийг суулгаж, дараа нь Алтай хошууны захирал (ноён, бүгдийн дарга) байсан Хөлд цэрэг зуун эрс (нэрс) бас нэг хошуу болсон байгуулсан байдаг. Үүний зэрэгцээ Хөлөн хотод дэд дүтүн яам байгуулж, бүх Барга орныг (газрыг) захирч байсан юм. Чин Улсын засгийн сүүлчийн үе болоход шинэ засаг явуулж, 1908 оноос Хөлөн буйрын дүтүн яамыг Хөлөн доо хэмээн өөрчилж, Манжуурт Лүбин пү байгуулж, Хайлаарт бас Хөлөн тин хэмээх байгууламж бий болгожээ. Үүгээр барахгүй умардын хилд Орос хүнийг сэргийлэхийн тулд дотор газраас их хэмжээний хятадуудыг нүүлгэн авч ирж газар хагалбарлах, ашигт малтмал, ой модыг сүйтгэж байснаас тус газрын Монгол, Хятадын хоорондох үндэсний зөрчил ширүүсч, Монголын эрх баригчид ван, гүн, ноёд нарын дургүйцэлийг ихээр хүргэсэн байна.

1911 онд Гадаад Монголын Ханддорж, Чагдаржав, Гомбосүрэн, Цэрэнчимэд нар шашны тэргүүн Төвд хүн Жавзандамба хутагтыг хаанд өргөмжлөн, Монголын хаант улсыг сэргээн байгуулсанд Хөлөн буйр газарт юуны урьд Өөлд хошууны захирагч Шен фү, хуучин Барга хошууны захирал Цэнз (Чэ хү жа), Солон хошууны захирагч Чен дэ нарын удирдлагаар хошууны монгол цэргийг дайчлан Хөлөн хотыг эзлэж, Манж Хятадын цэрэг ноёдыг үлдэн хөөж, Монголын хаант улстай нийлэн нэгдэхээ тунхаглаад, Хөлөн буйрын тусгаар тогтнолын хөдөлгөөнийг үүсгэсэн боловч, 1912 оны I сарын 6-ны

өдрийн "Орос, Хятадын Хөлөн буйрын гэрээ" нээс болж, Барга орны нэр нь Хятадын харьяанд, хэрэг дээрээ Оросын эрхшээлд байсан есөн жил жинхэнэ өөртөө засах эрхийг эдлэсэн байна.

Мэрсэгийн гэр гарал, ахуй байдал болон улс төрийн үйл ажиллагааны эхлэлт. Анх 1732 онд хилийн хамгаалалтаар Монголын Өөлд, Дагуур, Орчин, (эвэнк) Барга 3000 гаруй цэргүүд Хөлөн буйр газарт томилогдон, үүний дотор Солон зүүн гарын Шулуун цагаан хошууны цэрэг ардууд Зармагтай, Мэхэртэд суурьшиж, 1864 он хүртэлх энэхүү хугацаанд Гурвал, Эвэнк хоёр овогт нь айл сум (одоогийн хошууны Баянцагаан сум) Баянцагаан сумын Мэхэртэд сууриа тавьжээ. Мэрсэгийн дээдэс нь Чин Улсын засгаас тус газарт суулгасан цэргийн дарга Гүүш аж. Өвөг аав нь Дагуур ястаны гурвал овогтон Чен Шан гэдэг. Хятадын иргэний засгийн үед Хөлөн буйрын дэд дүтүн яамны зүүн гарын туслагч ноён байжээ. Аав Рүн Лу 1871 онд тус оронд төрсөн, тухайн үеийн Хөлөн буйрын дэд Дүтүн яаманд алба хааж, түүний тэргүүн эхнэр нь Солон зүү гарын Шулуун цагаан хошууны захирагчийн охин дүү байсан байна. Рүн Лүүгийнх хонь хоёр мянга, үхэр долоон зуу, адуу таван зуу илүүтэй байсан. Угтаа чинээлэг баян айл байжээ. Ядуучуудыг тэтгэх дуртай хүн байсан гэнэ. (1)

Жишээбэл: Мөнгө гаргаж, хүү Мэрсэ болон Буянгэрэл (Фүминтай) ийг тэтгэн сургууль байгуулах, айл зэргэлдээх хүүхдүүдийг тэтгэн, гадаадад суралцуулах, нэгэн зэрэг таван охиныг Москвад, хөгжмийн зохиолч Гүн фүг Японд илгээн суралцуулж байжээ.

1936 оны IV сар, тухайн үеийн Японы хуурмаг манжийн хянган хойд мужийн дарга Лин Шэн Монгол, Орос улстай холбоо барьж сүлбээлдсэн гэх нэрээр Япон цэрэгт буудагдан алагдсан учирт Япончууд Лин Шэнгийн хамаатан болон төрөл садангуудыг ихээхэн хэмжээгээр нэгжиж хийж байсан учирт Лин Шэнтэй ойр садан болох Рүн Лу болон Мэрсэгийн эхнэр нь гэртээ хадгалж байсан Мэрсэгийн бүх ном бичгийг гурван өдрийн турш шатааж хаясан гэдэг. Тэгээд Япончууд олны дунд нэр хүндтэй Рүн Лу өвгөнийг Солон зүүн гарын Хөвөөт шар хошууны захирагчаар томилсон юм. Хожим нь Япончуудын үгийг сайн сонсохгүй хэмээгдэж Рүн Лу өвгөн тушаалаас бууж, нутаг Мэгэртдээ хариад, 1945 оны өвөл нас нөгчсөн байна. (2) Мэрсэгийн найман настай үед түүний ээж болон гуравдугаар дүү нь Оросын Казакт алагдаж, охин дүү нь ч толгой нь гэмтэж удалгүй нас баржээ. Хоёрдугаар дүү Мэргэндэй нь Мэрсээтэй хамт бичиг сурч, 24 настайдаа Японд очиж оуралцах хугацаандаа хижиг өвчнөөр үхжээ.

Мэрсэ хар багаасаа аавыг дагаж, Монгол, Манж хэл сураад, хожим нь Хайлаарын Манж, Монгол сургуульд орж, Хятад хэл сурч эхэлсэн байна.

1910 онд Чичихарын Хар мөрөн муж ай нэгдүгээр дунд сургуульд элсэн орж хятад бичиг үзэж байхдаа Монгол Улсын тусгаар тогтнол, төрөлх нутаг Хөлөн буйрын өөртөө засах орон зэргийн учрыг олж эхэлсэн нь түүний ертөнцийг үзэх үзэлд ихээхэн нөлөө үзүүлжээ.

1914 онд Мэрсэ дунд сургуулиа төгсжээ. 1915 онд хорин нэгэн настайгаасаа Бээжингийн гадаад явдлын яамны орос хэлний тусгай боловсролын сургуульд орос хэл сурч эхэлсэн байна. Тэгээд Бээжинд байх хугацаандаа Мэрсэ Христос шашны холбогдол бүхий хүнтэй танилцаж, христийн шашин шүтэж эхэлсэн гэдэг.

1917 онд Бавуужавын үлдэгдэл цэргүүд (Сэбжангэ) н (даргаар) Монгол Улсын хил рүү болон Барга оронд довтлон орж, захирагч Шэн Фу г хөөн явуулжээ. Түүнчлэн Хайлаар хотын дэд дүтүн яамыг эзлэн, түүний оронд Тиду фу гэсэн байгууламжийг (захирах газар) байгуулжээ. Энэ учраас Мэрсэгийн гэрч хохиролд учирснаас болж, тэр нутгийн хэдэн залуучуудтай хамт сургуулиа

орхиж Хайлаарт буцаж харьсан байна. (3)

1917 оны III сарын 16-нд Лин Шэн Хөлөн буйрын эх хошуудын Монгол цэрэгтэй холбоо барьж Оросын дундад дорнодын төмөр зам хамгаалах цэргийн дэмжлэгтэйгээр хамтын дайралтаар) (Сэбжингэ)-н цэргүүд гэдрэг дайралдан явуулж (Сэбжингэ) 400 гаруй хүнээ үхэж шархдан Монгол Улсын хилд ухран орж Лин Шэн ч энэхүү гавъяагаараа дэд дүтүн яамны хавсрагч ноён, Өөлд хошууны (захирагч) ноён болсон байна. (4)

Мэрсэ Бээжинд байхдаа зохих ёсоор боловсорч харьж ирснийхээ дараа нутгийнхаа хоцрогдмол байдлыг үзээд, нутгийн олондоо боловсрол, мэдлэг түгээхээр зориг шулууджээ.

Японоос суралцаад буцаж ирсэн хэдэн итгэлтэй нөхөд болон Хар мөрөн мужийн багшийн сургуулийн Монгол оюутнуудтай нийлж, "Хөлөн буйрын Монгол сурагчдын эвлэл"-ийг зохион байгуулжээ. Ингэж үндэстнээ аврах улс төрийн ажлын анхны гараагаа эхэлсэн байна.

Мэрсэ нутагтаа бага дунд сургууль байгуулсан нь. Монголчууд өөрийн байгаль орчны онцлогоос болж, боловсрол хүмүүжлээ ерөнхийдөө байгалийн хүмүүжил болон зохион байгуулалттай сурган хүмүүжүүлэх хэмээх хоёр зүйлийн хэлбэрээр явуулж байжээ. Үүнд байгалийн хүмүүжил нь гэр орны өдөр тутмын амьдрал болон нийгмийн хөдөлгөөний дунд аяндаа буй болдог.

XIII зуунаас эхэлж Монгол оронд зохион байгуулалттай сурган хүмүүжүүлэх ажил эхэлсэн аж. Эзэн богд Чингис хааны зарлигаар Монгол үсэг зохиож, Юан улсын үед улсын сургууль байгуулж, Монгол язгууртнуудын хүүхдүүдэд бичиг сургаж байсан түүхтэй. Манж гүрний үед хүрч ирээд Манжаас Монгол оронд боомилон завсардуулах төрийн бодлого явуулснаас Монголчуудын хүмүүжил боловсрол ихэд доройтсон байжээ. 1904 оны VIII сард Манж гүрний төв засгаас нийтэлсэн "Монгол орны сурган хүмүүжлийн тогтоол" доо" Монгол нутаг өргөн уудам, дотоод гадаад Монгол нутгаар зуун газар замнавч хүний бараа олж үл үзмой. Мөн ном уншиж байгаа лам, сүм болон Монгол гэрээс гадна сууц орон барилга огт үзэгдэхгүй. Ван, гүн, албат зарц бүхэн маань тоолж, ном уншихаас гадна өөр явдал огт үйлдэхгүй. Иймээс мөнгө хуримтлуулж, хүмүүжил боловсрол үйлдэх нь тэргүүн чухал учир болжухуй" хэмээсэн байна. Үүнээс тухайн үеийн Монгол орны боловсрол хүмүүжлийн байдлыг ойлгож болох юм.

Хөлөн буйр орон нь хязгаар нутаг байршиж, ав агнах буюу нүүдэл малжилаар голлосон амьдралын онцлогтой, Монголчууд хүмүүжил боловсролоо ерөнхийдөө нийгэм, амьдралын дунд буюу гэр орондоо эцэг, эх ахмадуудаараа заалгаж байжээ. Хятадын иргэн улсын эхэн үед Хөлөн буйрт хэдэн хятад сургуулиас гадна Монгол сургууль анх байгуулагдаж эхэлсэн байна. 1915 онд анх Хайлаарт Монгол сургууль байгуулагдсан боловч 1917 онд Шэжингэ (Сэбжингэ) Баргад довтлон орсноос болж тус сургуулийг хаасан байна.

1918 онд Мэрсэ хувь гэрийн хөрөнгөө гаргаж байж, Буянгэрэлтэй хамтарч Хайлаарт Хөлөн буйрын Монгол хошууны хувийн бага сургууль байгуулжээ. 1919 онд тус сургууль нь албан ёсны болж, 1920 онд тус сургууль нь дундад бага сургууль болжээ. Мэрсэ сургуулийн захирал, Буянгэрэл дэд захирал болсон байна. Сургуульд багш тав, сурагч 200 гаруй, (эл зүйлийн) байр орон гуч гаруй, болсон гэж 1923 онд хэвлэгдсэн "Хөлөн буйрын товч"-д тэмдэглэсэн байдаг. Үүнийг Мэрсэ өөрөө бичсэн "Монголын төлөө номчилсон нь" хэмээх нийтлэлдээ сургууль байгуулсан нарийн учраа тодорхой тэмдэглэсэн байна. Мэрсэ: Сургууль эрхлэхийн тулд хувийн хөрөнгө мянган мөнгөн төгрөг, үхэр арван толгой, баян оросууд болон нийгмийн эл этгээдээс гурван мянган төгрөг цуглуулсан байна. Сургууль нь Монгол, Орос, Хятад

хэлээр хичээллэж, Буриад Оросоос багш залж байсан бөгөөд хичээлээс гадуур Монгол Улс, Оросын үндэсний эрх чөлөөний ардчилсан хувьсгалын тухай танилцуулга хийж, сургуулиар суурь болгож, Монгол үндэстний төлөө тэмцэх, шалгарагсадыг хүмүүжүүлэх чухалтай гэж Мэрсэ хэлж байсан байна. Мөн зав чөлөөндөө Монгол, Оросоор байцаан судлалтын аялал хийж байсан гэнэ. Үүндээ суурилан сургуулиа улс төрийн хөдөлгөөний талбай болгож, сурагчидтайгаа хамт Хөлөн буйрын залуучууд, сурагчдын эвлэлийг байгуулж, улмаар нууцаар Хөлөн буйрын залуучуудын нам байгуулсан байна. Энэ нь Мэрсэгийн байгуулсан анхны улс төрийн нам болох бөгөөд Өвөр Монголдоо ч анхны нам бүлэг гэж хэлж болох юм. Энэ явдал нь Хятадын Хар мөрөн мужийн дүүжин У Жин Шингийн анхаарлыг татсанаар Мэрсэ арга буюу сургуулиа орхиж, нутагтаа буцсан байна. Энэ сургууль нь одоогийн Хайлаарын Монгол нэгдүгээр дунд сургуулийн суурь болсон байна.

1919 онд Мэрсэ нутагтаа байх хугацаандаа дахиж аав Рүн Лугийн дэмжлэг тусламжаар Буянгэрэлтэй хамт Мэхэртийн Монгол эмэгтэйчүүдийн сургуулийг байгуулж, зөвлөлтийн Буриадын Бүгд Найрамдах улсын тэргүүн Марияагийн охин дүү Сониаг залан авч ирж, орос хэл заалган, Оросын хувьсгалын учир холбогдлыг танилцуулж байсан ажээ.

Тухайн цагт эмэгтэйчүүдийн тусгай сургууль эрхлэх нь тус орондоо сонин явдал болж, Барга газарт хүмүүсийн гол ярианы сэдэв болж байсан гэдэг. Энэ сургууль нь наян жилийн хойно одоогийн Баян цагаан сумын бага, дунд, тусгай мэргэжлийн боловсролын сургууль болон хөгжиж, Мэрсэгийн гуулиар цутгасан хагас биеийн шуумал хөрөг нь сургуулийн хүрээний гол дунд нь сүндэрлэж буй ажээ. (7).

Мэрсэ ба Өвөр Монголын Ардын Хувьсгалт нам байгуулагдсан нь.

Монгол улс тусгаар тогтносны дараа Өвөр Монгол орон үргэлжлэн Хятадын умардын цэргийн эрхтний засгийн эрхшээлд дарлагдаж, их хятадын үзлийн дарлал улам хэцүүдэж, их хэмжээний хятад цагаачид нүүдэллэн орж, бэлчээр нутаг, атар газрыг хагалбарлан тариалжээ. Мөн хураах гааль татвар улам хүндэрчээ.

Цаашлан умардын цэргийн эрхтэн Юан Ши Кайн засгийн газар 1913-1914 онд Өвөр Монгол орныг Эрэхэ, Цахар, Сүй Юан хэмээх хятадын гурван онцгой засагт орон болгон салгасан байна.

Иймэрхүү байдалд Монголын хаант улс Өвөр Монголын зургаан чуулганы хүсэл эрмэлзэл болон шаардлагаар 1913 онд Манлай баатар жанжин Дамдинсүрэнгийн дайчлалтаар арав гаруй мянган цэрэг таван замаар Өвөр монголд цэрэглээд, Өвөр Монголын ихэнх хэсэг газрыг эзэлсэн байна. Айн сүрдсэн хятад цэргүүдтэй Монгол цэрэг арав гаруй удаагийн байлдаан хийжээ. Монголчууд эцэстээ цэргээ арагш татсан боловч Монгол үндэстний нэгдсэн улс байгуулах зориг эрмэлзлэл хүсэл бүрэн илтгэгдэж, Өвөр Монголын ард түмэнд ихээхэн нөлөө үзүүлсэн юм.

Хятадын Умардын цэргийн эрхтэн Юан Ши Кайгаас нийслэл Бээжингийн орчин дахь Монгол аймаг хошуудын байдал тогтворгүй байдлыг ихэд анхаарч, Монгол язгууртнуудыг хэргэм зэрэг жинс, мөнгө зоосоор өөртөө татаж, цэргийн хүчээр сүрдүүлэх зэрэг аргыг хослуулан хэрэглэж байсан юм. Гагцхүү Юан Ши Кайгийн үед нэмэгдсэн Монгол ван, гүн нарын тоо нь Манж Чингийн үеэс хэд дахин илүү болжээ (8). Өвөр Монголын язгууртнууд хувийн ашигт шунахайрч байх хугацаанд Хятадын иргэн засгаас Монголчуудыг үндэстний нь хувьд уусгах төрийн бодлого явуулж байв.

“Хятад улсын хувь заяа” хэмээх номдоо (ямар) “Хятадад байгаа эл цөөн тоот үндэстэн бол Их Хятад үндэстний их, бага салаа хувиар” хэмээн бичиж, Гоминданы Монгол үндэстнийг мөхөөх, их хятадчилах үзэл явуулга, цаашлан

1928 оноос Өвөр Монгол, Дээд Монгол, Шин Кан зэрэг газарт муж байгуулж, Өвөр Монгол орны Эрэхэ Цахар, (Сүй Юан) хэмээх Хятадын гурван муж болгон салган бутаргаж, Алаша, Эзнээийг Нинша Зостыг (Леонин)д, Хөлөн буйрыг Хар мөрөн мужид оруулж "Монгол аймаг хошуудын зохион байгуулах хууль" хэмээх гучин долоон зурвас (зүйл)ээр Монгол орныг эзэмшиж туйлбартай уусган ноёрхохоор оролджээ.

XX зууны хориод оны эхэн үеийн иймэрхүү байдалд Халх Монголд юуны урьд Монгол Ардын Хувьсгалт Нам байгуулагдаж, тус намын удирдлагаар мэндэлсэн Бүгд Найрамдах Монгол Ард Улс нь Өвөр Монгол оронд ихээхэн нөлөө үзүүлжээ. Нэг бүлэг сэхээрсэн Монгол сэхээтнүүд Хятадын хязгаар дахь монголчуудаа уг галын аюулын дундаас аврах шинэ арга замыг мөрдөн эхэлж, Мэрсэ нарын удирдлага доорх Өвөр Монголын Монголчуудын ойр үеийн нам бүлэг, нэгдэл тэмцлийн анхны алхмаа эхлүүлсэн байна.

Монгол Улсын үндэсний архивт хадгалагдан үлдсэн Монгол Ардын Хувьсгалт Намын түүхэн материал (баримт)аа үндэслэвэл Мэрсэ, Буянгэрэл нар Хөлөн буйрт сургууль эрхэлж байсан хугацаанд байгуулсан "Хөлөн буйрын залуучуудын нам" нь 1923 оноос эхэлж МАХН-тай холбоо тогтоож эхэлсэн ажээ. Энэ нь Өвөр Монголоос төлөөлөгч томилж, Монгол Улстай харилцаа тогтоож байсан гурван бүлэг (Мэрсэгийн Баргын бүлэг) Өлзийжаргал бас (Шин Жан)ын Ордосын бүлэг 1924 оны өвөл 16 хүнийг хүрээнд томилж байсан, Зостын бүлгийнхэн 1925 оны III сард Цэрэндонров (хятад нэр нь Бай Юүн Ти гэдэг) хүрээнд Дамбадоржтой уулзаж байсны дотор хамгийн анх Хүрээнд ирж холбоо тогтоосон бүлгийнхэн юм.

1925 оны IX сарын 23-наас X сарын 1-н хүртэл хуралдсан Монгол Ард Улсын Ардын хувьсгалт намын IV их хуралдаанд Дамбадоржоос илтгэл тавихдаа дээрх гурван бүлгийн тухай дурдсан байдаг. Тухайн үед Хөлөн буйрын залуучуудын намынхнаар бүрэлдсэн Баргын Монголчууд МАХН-тай холбоо тогтоож тус намын төрийн бодлого болон сурталчлалыг хүлээн зөвшөөрсний үндсэн дээр МАХН-д орж, буцаж хариад тус намын үзэл бодлыг Хөлөн буйр оронд дэлгэрүүлэн сурталчилж, нууцаар намын гишүүн элслүүлж эхэлсэн байна. 1924 оны зун өргөтгөсөн залуучуудын нам дахиад төлөөлөгч томилж, Монгол Улсын нам, цэргийн сургуульд орж суралцан, тус намын Монгол ардын намын дорнод хэсгийн хувиар салбар болжээ. Буянгэрэлээс МАХН-ын II, III, IV их хуралд төлөөлөгчөөр оролцож байсан байна.

1923 онд залуучуудын намын хөдөлгөөн нь дахиад Хар мөрөн мужийн Дү Жин (Ү Жин Шин)гийн сэжиглэлд өртөсний дээр Хөлөн буйрын дэд дүтүн яамны захирал Шэн Фүгийн дургүйцлийг бас хүргэснээс болж Мэрсэ (арга буюу) Бээжинд, Буянгэрэл Улаанбаатарт очсон байна. Мэрсэ Бээжинд байх хугацаанд Бээжингийн Монгол, Төвд сургуулийн захирал Алтан-Очир (хятадаар Жин Юн Чан)ын урилгаар тус сургуульд багшилж, бас тухайн үеийн умардын цэргийн эрхтний засгийн Хятад, Оросын харилцааг хянах захирал Ван Жэн Тин-гийн нарийн бичээч болон орчуулагчаар ажиллаж байсан байна. Энэхүү хугацаанд Мэрсэ Ван Жэн Тинээс Монгол Улсад сурагч элсүүлэх ажлаар гурван сарын чөлөө авч Улаанбаатарт очсон байна.

Энэ үеийн Улаанбаатарт яг эх талын нийгмийн өөрчлөлт хийж байсан цоо шинэ хөгжлийн шатанд байсан байна. Мэрсэгийн нүдэнд иймэрхүү хөгжлийн үзэгдэл нь Өвөр Монголд үлгэр жишээ болж байсан юм.

Намын дорно дахь салбарын хариуцлагатай хувиар Мэрсэ МАХН-ын Төв Хорооны дарга Дамбадоржтой уулзаж, Өвөр Монголын бүх оронд МАХН-ын хувиар салбар байгуулах бололцоо байгаа эсэхийг ярилцаж эхэлсэн байна.

Залгаад иймэрхүү Монгол Улсын хөгжилтийн байдлыг Өвөр Монголын бүх Монголчууддаа танилцуулахын төлөө Мэрсэ Бээжинд буцаж ирсний хойно

1923 оны XI сард өөрийн үзэж сонссондоо үндэслэж "Шинэ Монгол" хэмээх номыг Хятад хэлээр хэвлүүлжээ. Тус номондоо Мэрсэ Монгол Улсын хөгжлийн байдлыг бүх талаар системтэй танилцуулсан байна. Жишээлбэл 1911 оноос эхэлж Жавзандамба хутагт Монголын хаант улсыг сэргээн байгуулснаас 1919 онд Хятадын иргэний засгийн ерөнхийлөгч Сюй Ши Чан болон ерөнхий сайд Дуан Чи Ри цэргийн эрхтэн Сюй Шу Жаныг томилж, хятад цэрэг дагуулан Хүрээнд орж тухайн үеийн Монголын хаант улсын ерөнхий сайд Бадамдоржийг сүрдүүлж, Жавзандамба хутагтыг хорьж байсан байдлыг тэмдэглэн, бас 1921 онд Монголчууд буриад Монголын (Хиагтад) Монгол Ардын Намын түр хороо ба Түр засгийн газар байгуулж, Хүрээнд цэрэг оруулан Жавзандамбаар төрийн тэргүүн болгосон шашин төр хавсарсан засагт төр байгуулсан байдлыг ч нарийн тэмдэглэсэн байна. Мэрсэ ардын намын улс төр, цэрэг, аж ахуй, хууль, боловсрол хүмүүжил, шашин, нийгэм соёл зэрэг хэдэн талаар Монгол Улсын тухайн үеийн хөгжлийн байдлыг нарийн тодорхой сийрүүлэн тэмдэглэсэн байна. Сүүлийн хэсэгтээ Мэрсэ дүгнэлт хийхдээ: Бүх Монголын ард түмний оргилом сэтгэлгэ бадран Монголын шинэ засаг байгуулагдсанаас хойших бүх төр засгийн зохион байгуулалт нь ард түмний эрхэнд байж улс төрийн талаар бүх монголчууд эрх тэгш байж хятад цэргийн эрхтний дарлалд бүх Монголчууд ясандаа ортол харж байсан хэмээн тэмдэглэж байсан байна. (10) Тухайн үеийн Өвөр Монголын эл хошуу аймгууд хувь хувьдаа тусгаарласан байдлыг эцэслүүлж, нэгдэлтэй улс төрийн нам бүлгийн жолоодлого явуулахын төлөө, Мэрсэ Дамбадоржийн танилцуулга болон Оросоос Бээжинд сууж байсан элчин сайд Залаханы хавсралгаар Москвад очиж Коминтерны дэмжлэг авах хэлэлцээр хийсэн байна. Тухайн үед Коминтернээс Хятадын Гоминдан, коммунист хоёр намыг хамтран ажиллуулах ба хоёр талд эл талын дэмжлэг үзүүлж байсан цаг үе юм. Буцаж ирээд Мэрсэ Ордосын дугуйлангийн хөдөлгөөний удирдагч Өлзийжаргал (1921 онд хошууныхаа гяндангаас оргож, Бээжингийн Юн Хэ Гүнд сууж байсан) болон Зостын Цэрэндондов (Хятадын Гамин намын гишүүн, гамин Намын Төв Хорооны хэрэг эрхлэх комиссын нөхвөр гишүүн, Хятадын тэргүүн Сүн Вэнээс дотоод Монгол (Эрхэ Цахар, Сүй Юан) оронд томилсон онцгой төлөөлөгч гишүүн) тэй холбоо барьж, Өвөр Монголд Хувьсгалт нам байгуулах анхны бэлтгэл хийсэн байна. Өвөр Монголын ардын нам байгуулах бэлтгэлийн тухай Мэрсэ 1931 онд бичсэн "Хөлөн Буйрын асуудал" хэмээх номын 26 дугаар хуудсанд "...Залуучуудын нам Өвөр Монголын хувьсгалч нартай хамтарч, Өвөр Монголын ардын намыг байгуулсан..." гэж тэмдэглэж байсан юм. Мэрсэ Баргын залуучуудын намын (удирдагч) хүний хувиар Цэрэндонровын Өвөр Монголын гамин намтай хамтарчээ. 1924 оны өвөл Бээжинд Өвөр Монголын ардын хувьсгалт нам байгуулах бэлтгэл хурал хийж мөн түр цагийн хэрэг эрхлэх газрыг байгуулсан байна. Түр цагийн хэрэг эрхлэгч гишүүдийн дотор Мэрсэ, Цэрэндонров, Энхбат, Алтан Очир коминтернээс Өвөр Монголд томилсон Буриад хүн Очиллоф зэрэг долоон хүмүүс байжээ. 1925 оны I сард Бээжинд "дотоод Монголын эл аймаг хошуу, эл бүлгэмийн төлөөлөгчдийн их хурал"-ыг эрхлэн хийжээ. Тус хуралд оролцогсод нийт тавь гаруй хүмүүс байжээ. Хурлаас "Дотоод Монголын ардын намын бэлтгэл комисс"-ын нэрээр "Дотоод Монголын ван гүн нарт зориулсан бичиг" болон "Дотоод Монголын эл аймаг хошуу эл бүлгэмийн төлөөлөгчдийн их хурлын тунхаг"-ийг нийтэлсэн байна. Тунхагт Дотоод Монголчууд, ван, гүн, ноёдоос энгийн хар хүн бүгд дотоод Монгол шинэчилэлт хөгжлийн төлөө хариуцлага хүлээнэ гээд тус жилийн III сарын 15-ны дотор дотоод Монголын ардын намын бүх төлөөлөгчдийн их хурал хуралдуулахаар уриалга гаргасан байна. Хуралд Цэрэндонров зэрэг 15 хүнтэй нам байгуулах бэлтгэл ажлыг хариуцах гишүүдийг сонгож, Цэрэндонров комиссын дарга, Мэрсэ дэд даргаар

томилогджээ. (11) Тус тунхагийн эцэст холбоо барих хаяг нь Бээжингийн Дунь ви өмнө Да Шин байрны Мэрсэ гэснээс үзвэл Мэрсэ үүнийг бичсэн байна. Гэвч дээрхи хурал нь төлөвлөсөн ёсоор хуралдаж чадаагүй бололтой. Учир нь тухайн жилийн III-IV сард Сүн Жин Шан нар Бээжинд хуралдах Хятадын иргэний хурал болон III сарын 12-нд Сүн Жин Шан өвчнөөр нас барсан V сарын 4-нд Хятадыг донсолгосон сурагчдын хөдөлгөөн гарсантай холбоотой хойшилсон байна.

1924 оны 10 дугаар сарын 23-ны өдөр Фэн Үй Шан "Бээжингийн хэрэг хувьсгал" гаргаж, харьяат цэргээ гамингийн цэрэг хэмээн нэрээ өөрчилж Гуан Жу байсан Сүн Вэнг цахилгаанаар Бээжинд урьсан байна. Энэ үед Ду ван Чи Рүй (Дуан Чи Ри) Бээжинд хятадын умардын цэргийн эрхтэний тэргүүн болж Тэн Үй Жан Хятадын баруун хойд орны хянан байцаах захирамжаар томилсон байна. 1925 оны I сард баруун хойдын хянан захирагчийн ордон Бат хаалганд байгуулагдаж, Фэн Үй Шан өөрийн хүнээр өргөтгөхийн төлөө Оросын элчин сайд Залахан, Оросоо Гуан жүд суугаа төлөөлөгч Больтин зэрэг хүмүүсийг Бат хаалганд урьж, Монгол улсаар дамжиж Оросоос тусламж гуйсан байна. Мөн Коминтерны дэмжлэгийг хүлээж Оросоос цэргийн боловсрол, эдийн засаг, зэвсэгийн тусламжийг авч ингээд (Фэн Үй Шан) Өвөр Монголын дунд, баруун хэсэг газар оронд эгнээгээ өргөтгөж, цэрэг суулгажээ.

Мэрсэ Коминтерн болон Монголоор дамжиж, Фэн Үй Шантай хэлэлцээр хийж 1925 оны X сард Өвөр Монголын ардын хувьсгалт нам байгуулах анх удаагийн төлөөлөгчдийн хурал нь Фэн Үй Шан-гийн хүчний харьяанд байгаа Бат хаалга (Жан Жияа Кү) д болж Коминтерн болон Монгол Улсын Дамбадоржоос хорин мянган төгрөгийн дэмжлэг үзүүлсэн байна. Фэн Үй Шан ч Өвөр Монголын ардын намын нөлөөгөөр Монгол оронд өөрийн эгнээгээ өргөтгөх, эзэрхэглэлийн сууриа бататгах зорилго бүхий байжээ. X сарын 13-нд Өвөр Монголын зургаан аймаг, Алаша, Эзэнээ, Хөх нуур, Ойрад, Хөлөн буйр зэрэг эл Монгол орны төлөөлөгчид зуу гаруй хүмүүс цугларч, Коминтерны төлөөлөгч, Бүгд Найрамдах Монгол Ард Улсаас Дамбадорж, Хятадын иргэн коммунист хоёрын намын төлөөлөгч болон Фэн Үй Шан төлөөлөгч нар оролцсон байна. Их хурлаас Мэрсэгийн туурвиж бичсэн "Дотоод Монголын Ардын Хувьсгалт намын нэгдүгээр их хурлаас олон түмэн ард нийтэд тунхаглан зарлах бичиг" (12)-г нийтэлж, Намын Төв Хорооны эрхлэн хэрэгжүүлэгч комиссоос 14 нэрс гишүүн сонгож Цэрэндонров намын дарга, Мэрсэ намын нарийн бичгийн даргаар сонгогдсон байна. Дараа нь Монгол Улсаас Өвөр Монголын ардын хувьсгалт намд байнга суух төлөөлөгч томилж, Өвөр Монголын ардын хувьсгалт цэргийг байгуулсан байна. Өвөр Монголчуудтай нягт харилцаатай байсан Японы гадаад явдлын яамны тушаалтан Тушина Бээжинд байх Японы элчингийн газартаа нууц мэдээ явуулахдаа "Дотоод Монголын ардын хувьсгалт нам болон Ардын хувьсгалт цэрэг байгуулагдсан явдал нь Монголчууд өөрийн тусгаар тогтнох сууриа бататгах цорын ганц арга зам болохыг тэд өөрсдөө таниж олсон байна" гэж тэмдэглэсэн билээ. (13)

Мэрсэ ба Өвөр Монголын ардын хувьсгалт намын сүүлчийн үеийн хөдөлгөөн. Өвөр Монголын ардын хувьсгалт нам (түүхэнд дотоод Монголын ардын хувьсгалт нам гэж нэрлэдэг. Энд товчоор өвөр ардын нам гэж хэрэглэнэ эхэлж байгуулагдах үеэс эхлээд дотоодын зөрчилдөөнтэй оршиж байсан байна. Энэ нь тухайн үеийн нийгэм түүхийн бодит будлиант байдалтай шууд холбоотой.

Бас Коминтерн, МАХН, Хятадын иргэн, коммунист хоёр нам болон Фэн Үй Жан зэрэг хэдэн талын хүчинтэй түр холбоотой байв. Тухайн үед энэ хэдэн улс төрийн хүчин хэдийгээр Коминтерны удирдлагаар хамтран ажиллаж байсан боловч, хувь өөрийн ашиг тусаа өмнөө тавьж, тус тусдаа зэвсэгт хүчинтэй

байж, хамтрах суурь нь тийм бат бөх биш байсан байна. Үүнд Өвөр ардын намын доторх адил бус газар орон, улс төрийн үзэл, бодлын зөрчилдөөн хүчтэй байв. Чухамдаа Хятадын иргэний намын гишүүн байсан Цэрэндонров, Японы Токиогийн сургуулийн багш Алтан Очир болон Цэрэнбаяр, Хятадын Сүн Вэнгийн Сальмин нар Өвөр Монголыг нэгтгэх үзлийг баримталж, түүний эсрэгээр намын дотор зүүнтэн хэмээгдэх Монгол Улсын төр засагтай нягт харьцаатай Мэрсэ, Буянгэрэл, Энхбат нар Монгол, Оросын тусламж дэмжлэгээр Өвөр Монголын феодалын нийгмийг нурааж, тус орон дахь хятадуудыг үлдэн хөөж, Өвөр Монголын тусгаар тогтнолыг эрхэмлэн цаашид Монгол улстай нэгдэх арга замыг хайж байсан юм. Тухайн үеийн БНМАУ-аас Өвөр Монголд явуулж байсан төрийн бодлого болон Өвөр Монголын ардын намд өгч байсан дэмжлэгийн тухай Монгол Улсын үндэсний төв архивт хадгалж буй Монгол Ардын Хувьсгалт намын түүхийн баримт бичгээс бид ойлгож болох юм. Дамбадорж МАХН-ын IV их хурал (1925он) илтгэл тавихдаа намын гуравдугаар удаагийн хурлын хэсэг агуулгаас эш татаж дээрх асуудалд тодорхойлолт хийсэн байна.

Дамбадорж илтгэлдээ: Монгол угсаатан олон аймгууд лугаа хэлхээ холбоо байгуулан бүх Монголыг нэгтгэх зорилт болбоос бидний намын чухал зорилт тус Намын Төв Хорооны удаа дараагийн хуралд тогтоосон нь Барга ба дотоод Монголын олон түмэн ард гадаад, дотоодын эзэрхэг харгисуудад тэсэхүйеэ бэрх дарлагдан зовж буй хэмээх нь бидний Монгол болбоос нэгэн үндэс ах дүүгээ тийнхүү дархлагдан бүхий байдлаас ангижруулан эрх чөлөө олгохыг ихэд эрмэлзвээс зохих, ялангуяа тус намын үзэл суртлыг тэдний нэгэн үндэст Монголчуудын дотор нууцаар дэлгэрүүлдаг хувьсгалын явдлыг улмаар хэрэгжүүлбээс зохих ... хэмээн тогтоосон ажээ (14)

Дамбадорж Коминтерн нэрээр Өвөр Монголд үзэл суртлын талаар нөлөөлж, бүх Монголыг нэгтгэх явдлыг өөрийн эцсийн зорилт, МАХН-ын хөгжин дэвших үндсэн үүргээ болгосон гэдгийг эндээс ойлгож болох юм.

1926 оны III сараас Фэн Үй Шан хятадын зүүн хойдын суурийн эрхтэн Жан Зүвэ Лин (У Фэ Фү) гийн хооронд байлдаан үүсч VIII сард Пин Ю Шан (Фэн Үй Шан) Нан фи газарт ялагдаад, Өвөр Монголын баруун хэсэг орноор цэргээ татаж эцэстээ (Нин ша) газарт ухарч очсон байна. Энэ үед Өвөр ардын намын төв хороогоо Бугатад дагалдуулан шилжүүлсэн байна. Энд хоёр мянга гаруй хүнтэй өвөр ардын цэргийн удирдах төвийг байгуулж, Ордосын Ванданнам ерөнхий жолоодогч (захирагч) болж, Ордос болон Улаанцавын газруудаар хөдөлгөөний хүрээ хэмжээ болгож байсан юм. VIII сард Ванданнам тагнуулд алагдаж, түүний эхнэр нь захирагчийн эрхийг залгамжилж, тэмцлээ үргэлжлүүлэн өрнүүлж байсан байна. Иймэрхүү байдлаас болж Өвөр ардын намын төв хорооноос Мэрсэ, Цэрэнбаяр нарыг Их зуу аймагт томилж намын ажлыг өргөжүүлэн, мөн тухайн жилийн XII сард өвөр ардын намын төв хороо Ордос, Улаанцав аймгаас (Нинша) Алаша оронд шилжиж очсон байна. Энэ үед Өвөр ардын хувьсгалт цэргийн хүч дорой буурай болсон болохоор үнэндээ Фэн Үй Шан цэргийн хүчний сүрдүүлгийг ашиглаж, монгол аймаг хошуудын засаг ван, гүн нарын хооронд будлиан тарих болжээ. Японы (Яцэяа) япон цэрэг Бээжинг эзэлсэн хойно Оросын Бээжинд суух элчин сайдын яамнаас нэгжиж олсон, бичиг материал (тус бичиг материал баримт)-ыг Коминтерноос, Өвөр ардын намын төв хороонд томилсон байнга суух элчингээс Коминтернд өгсөн хариу мэдүүлэлт зэрэг болно) ыг үндэслэвэл Өвөр ардын намын Их зуу аймагт хийсэн их хуралд төлөөлөгчөөс асуулт тавьж, Намын Төв Хорооны ажил юунд заавал хятадын Фэн Үй Шан тай холбогдох чухалтай вэ? Фэн Үй Шан үнэн чанартаа Монголчуудыг өөрийн гартаа атгаж авах санаатай байх. Монголчууд бидэнд авч хэлбэл Фэн Үй Шан болон Шан Зүй Лин ямар ч ялгаа байхгүй гэж

байсан байна. Бас Мэрсэгийн хэлсэн үгийн тухай тэмдэглэхдээ: Намын ажлын ялагдал болон намын хүчний суларсан явдал нь бүр Хятадын цэргийн эрхтэн Фэн Сүнд итгэснээс болсон гэж хэлж байсан гэжээ. Энэ үг нь Сүн Жэ Ян тухайн үед Нинсяны, Нин ши, Иргай сууж байсан Хятадын иргэний холбоот цэргийн умард замын цэргийн ерөнхий захирагчид мэдэгдээгүй учир сүрхий уурлаж байсан гэдэг. (15) Энэ явдлаас болж 1927 оны VII сард Нинша (Иргайд) хуралдсан Өвөр Монголын ардын намын Улаанцав, Их зуу хоёр аймаг болон Намын Төв Хорооны гишүүд оролцсон онцгой хуралдаанд Мэрсэгийн яриа хэлэлцээ нь намын төв хорооны шийдвэр бодлогыг зорьсон учраас намын нарийн бичгийн даргын албан тушаалаас түр хөндийрүүлсэн байна. Залгаад Мэрсэ болон Очилох нар хоёулаа Улаанбаатарт очжээ.

1927 оны IV сард (Жан Жэ Ши) Шанхайд "4.2" хувьсал гаргаж, үүнээс болж Хятадын иргэн, коммунист хоёр намын хамтын ажиллагаа эцэслэж, Өвөр ардын намын доторх Цэрэндонров, Цэрэнбаяр нарын улс төрийн үзэл бодлын хувьд аажмаар барууншилаж эхэлсэн байна. (16)

Өвөр ардын намын доторх бодол саналын зөрчилдөөнөөс болж, 1927 оны VIII сарын 10-нд Дамбадорж Улаанбаатарт Өвөр ардын намын тусгай их Хурлыг хийлгэж, дотоодын адил бус саналыг сонсч, нэгдмэл саналд хүргэсэн байна.

Хурлаас Цэрэндонровыг Өвөр ардын намын даргын тушаалаас огцруулж, Төв Хорооны комиссын энгийн гишүүн болгож, Мэрсэ намын орлогч даргаар, Хорлоо намын нарийн бичгийн даргаар тус тус сонгогдсон байна. Алтан Очир Мандалтыг Төв Хорооны хэрэг эрхлэгч (тэргүүлэгч) гишүүний тушаалаас буулгаж Дүүрэнсан, Буниабазар, Буянгэрэл нар Намын Төв Хорооны хэрэг эрхлэгч гишүүнээр сонгогдсон байна. (17) Цэрэндонров, Алтан Очир, Мандалт нар Яргайд буцсаны хойно Улаанбаатарын хурлын тогтоолыг битүүмжилж "Дотоод Монголын ардын намаас коммунист үзлийг эсэргүүцэх тунхаг"-г нийтэлсэн байна. (18) Үүнээс болж Өвөр ардын намд дотоодын хагарал гарч, Улаанбаатарт үлдэж хоцорсон Мэрсэ нь бүх Монгол Улсын худалдаа ба аж үйлдвэрийн эвлэлийн төв зөвлөл товчилбол бүх Монголын үйлдвэрчний эвлэл)-ийн даргаар томилогдож, тэр жилд Монгол Улсыг төлөөлж Москвад болсон бүх дэлхийн үйлдвэрчдийн холбооны IV их хуралдаанд оролцож, тус холбооны төвийн тэргүүлэгчдийн комиссын гишүүнээр сонгогдсон байна. Хурлын дашрамд Мэрсэ Коминтерны төв комиссын удирдлагатай уулзаж, Өвөр Монголын нийтийн байдал болон Өвөр ардын намын хөдөлгөөний байдлыг танилцуулсан байна.

Буцаж ирээд Коминтерн болон Монгол Улсын удирдлага доор тухайн Улаанбаатараар суурин газар болгож, Өвөр ардын намаа дахин сэргээхийг чармайсан байна. (19)

Алашагийн тойм байдал болон Мэрсэгийн Алаша дахь хөдөлгөөн.

Алашагийн хошууд Монгол хошуу гэж Өвөр Монголын хамгийн баруун захад байрлаж, зүүн тал нь Алаша уулын Баян сүмбэр (уул) арлын хойд талаар Монгол Улсын Өмнөговь аймагтай хил нийлж байдаг. Зүү хойд талд Хатан гол зүүнш урсаж, Баян нуур, Улаанцав аймагтай хөвөө залгадаг юм. Өмнө тал нь Нинша баруун тал нь эзэнээ торгууд хошуу, Сүмбэ Монгол болон шинэ хязгаар орны Баянгол Ойрад Монгол оронтой холбон байдаг. Алаша Монгол угтаа Монголын нэг ястан хэмээн нэрийдэн байж, Алаша газарт суурьшиж байсан Монголчуудыг нэрлэдэг байжээ. Газар орны нэр ухагдахуун болж хувирсан нь Манж Чингийн дунд хойш үеэс эхэлж илэрсэн байдаг. Алаша Монголын ирэлтээс үзвэл Ойрадын дөрвөн их ястан (хошууд, зүүн гар (3) Торгууд, Дөрвөд)-ы доторх хошууд Монгол болох юм.

Хошууд Монголын тэргүүн Гөвдийг эзэлсэн Гүүш хаанаас хойш Аюушийн

хүү (Лүали) зүүн гарын Галдан бошогтод ялагдсаны дараа Хөх нуураас арван мянга гаруй албатаа дагуулж, Алашад нүүдэллэн, Халх монголын Түшээт хантай ураг, барилдан Галданы довтолгоог хориглон сэргийлж байсан байна. XVII зууны үед Манж Чингийн Энх Амгалан хаан Галдан бошогттой эсэргүүцэлдэж байсан (Лүали) эрхшээлдээ оруулахаар элч томилон очуулахад эс зөвшөөрч, үүнээс болж Манжийн хаант Нияахан жанжныг томилж Алаша оронд гурван замаар цэрэг орсон байна. Тус газрын хошууд Монголчууд цаг тухайд нь орон байраа шилжүүлснээс Нияахан хоосон буцаж цэрэг татсан гэдэг. Алаша орон нь хэдэн талын хүчний завсарт хавчигдсан тайван бус орон болж, Манж Чингийн ноёрхолын үед аргаа сольж, эерхэх ургийн барилдлагаа төрийн бодлогоор авч, урьд хожид хорин жилийн хугацаа зарцуулж байж 1697 онд Манжийн хаан нь (Лүали) г хүргэнээ болгож, шууд төв засгаас хамаарсан Алашагийн хошууд Монголын онцгой засагт хошууг байгуулж, ингээд Алаша Монголчууд Манжид дагаар орсон байна. Тийнхүү 1927 он болоход Алаша бас л 250 гаруй жилийн хуучин дүрмээ барьж Мэрсэ болон Өвөр ардын нам хүрч ирснээс иймэрхүү нь (түүхэн байдал нь) хувирах болсон юм. (20)

Алашагийн данс эвхмэлийн товчоонд хадгалсан баримтыг үндэслэвэл Өвөр ардын нам (Фэн Үй Шан) гийн цэрэгтэй хамт (Ниншад) ухарсны дараа Мэрсэ 1927 оны I сарын 26-ны өдөр Алаша хошуунд хүрч, Дотоод Монголын ардын хувьсгалт намын төв хорооны хэрэг эрхлэлтийн комисс, Дотоод Монголын ардын хувьсгалт цэргийн (удирдах) төвийн бүрэн эрхт төлөөлөгчийн нэрээр албан бичиг хийж Алашагийн эрх баригчдад гардуулсан байна.

Бичгийн гол агуулга нь төлөөлөгч бид нарын тус бие намын төв хороо ба цэргийн ерөнхий яамны тушаалыг дагаж эрхэм хошууны яам лугаа холбоо хэлхээ байгуулж, эрхэм хошууны бичиг цэргийн эрдмийг сурган боловсруулах хэрэгт туслалцахаар ирэв хэмээв. Мэрсэ нар хорь гаруй хоног сууж хүлээсэн боловч Алашагийн эрх баригчид хангалттай хариулт өгсөнгүйд хойш Яргайд буцаж харьсан байна. III сарын 15-ны өдөр Мэрсэгээр бие хамгаалагч цэрэг арван нэгэн хүн, хэрэг шийтгэж түшмэл таван хүн дагуулж, дахиад Алаша хошуунд ирж Дотоод Монголын ардын хувьсгалт намын төв хорооны албан тамгатай бичиг болон дотоод Монголын ардын хувьсгалт цэргийн (удирдах) төвийн албан тамгатай бичгийг гаргаж, Алаша засагт хошууг Дотоод Монголын ардын хувьсгалт намын төв хорооны хэрэг эрхлэх газарт оролцуулж, хошууны цэргийн боловсрол зэрэг эл талаар хамтран ажиллах, хоёр талын гэрээнд хошууны албан тушаалтны гарын үсэг зуруулахыг шаардсан байна. Үүнд Алашагийн эрх баригчдаас Манай хошуу түүний захидлыг үзээд үгийг сонсч үүсгэлийг хянахад нэн ч гайхалтайн дээр үүнээс гадна бас хэрхэн онц холбоо хэлхээгээ бат байгуулж ац (ац) салаа үүсгүүлэхэд хүргүүлж болох ажээ. ... Манай хошуу юмын хүнийг хайрлалгүй алба улаа нийлүүлж байтал, энэ завсар шинэ холбоо хэлхээ байгуулж зориг зориг зохиолоос бат аваад яамой. Эл зүйлийн холбоо хэлхээ батын хэргийг хүлээхгүйгээр Пүвэ (Пүвэ ду фу) нарт хариу захидал өгснийг даснаа (Мэрсэгийн хятад нэр) зохиолч хоёр дахин ирэхэд манай хошууны үүний ирсэн үүсгэлийг мохоон явах явдлыг хянаад захидал бичгийг үзэж үг дуу сонсоход газар орны хойш өдрийн буян ашиг бус болгожээ хэмээн эмээгээд хэрхэвч холбоо хэлхээгээ элдэв зүйлийн дүрэм хэмжээний батыг эелэн хүлээж чадахгүйгээр үл баран аймшиггүйгээр олон өдөр халаан суулгаж хүн ирсэний сэжиг татгалзал үүсгэж үл болох учрыг баримтлан ... Пүвэ, Гон (Ил) ыг даруй түргэн (эргэтүгэй) эгэтүгэй хэмээжээ. (21) Ингээд Алаша засгийн эрх баригчид Мэрсэ нарын шаардлагыг эс зөвшөөрсөн байна. III сарын 21-нд Монгол Улсын төлөөлөгч Насанбат (Яргай) с Алашад дахин ирж улам нэг нэг алхам ялтгаж шахалт үзүүлсэн боловч эс бүтсэн байна. (22)

Яг хоёр талын хэлэлцээр нь зогсонги байдалд орсон үед бас нэг бага бус хэрэг учир тохиолдсон байна. III сарын 28-ны өдөр Мэрсэ Төвдийн есдүгээр Банчин Эрдэнэ (Дашин домбо) (1883-1937) Богд гэгээний хамба нар Бээжингээс Төвдөд буцах замдаа Алаша орноор өнгөрч байхыг сонсоод цэрэг томилж ачаанд явж байсан бензин зэрэг арван гурван авдар эд бодисыг хурааж авсан байна. Учир нь Мэрсэ Банчин Эрдэнийг Жан Зүо Лин тай нягт харилцаж байгаа гэдгийг сонсч, Алаша хошууны засагт өгсөн бичигтээ: Эдгээр автомашины шатаалгаж тос зэрэг эд бодис бол (Жан Зүо Лин) гэс нууцаар зөөвөрлөж байх цэргийн хэрэглэл болохоор бид хурааж авсан байна гэжээ (23). Дээрх явдлуудаас болж Алаша хошууны эрх баригчид Мэрсэ болон, Өвөр ардын намын хөдөлгөөнд амар тайван байж эс чадаж (Нинша) дооль (Дао Ли) болон (Сүн Жо Ян) д илгээсэн бичигтээ: Эдүгээ дотоод Монгол гуа То Фу (Мэрсэгийн Хятад нэр зохиогчоос) урьд удаа холбоо хэлхээ байгуулж бат авах зэрэг хэрэг гуйхуул (гуйхад) Манай хошуу огт хүлээсэнгүйд тэд харин газар нутгийн захиргаа дүрмийн сахихгүй, олон улсын бүгдээр хүлээсэн цаазыг дагахгүй, (Дэнн Ян Ин) (Алаша хошууны засгийн төв балгас одоогийн Баян хот) д суун зориг дураар дэмий явж, цэрэг гаргаад зам том дээрэмдэх нь энэ ямар үүсгэл хөтөлбөр, засаг төр, зарлал захиа вэ? (хэмээнэ) хэмээмү үү... хэмээсэн байна. (24) энэхүү явдлаас болж хоёр талын мөргөлдөөн зөрчил уламаас ширүүсч хэрэв найрамдлын аргаар асуудлыг шийдвэрлэж чадахгүй бол тус засгийг түлхэн унагааж Алаша оронд намын гишүүн элсч, хүнээ өргөтгөн өвөр ардын намын удирдлага доорх шинэ засаг байгуулах хэрэгт Мэрсэ зориг шулуудсан байна. Дэ Чин Ишинноров "Дэчинсүнрэвийн хэрэг хувьсал" с сэдэн байгуулагч болон оролцож (Дэчин Ишинноровийн тухай түүний хүү Боливэ абу (Золикэ) н аавынхаа тухай тэмдэглэхдээ Дэчин Ишанноровуу зэрэг Алашагийн тайж сэхээтэн тус газарт улс төрийн хөдөлгөөн хийж байсан Мэрсэтэй танилцаж хамтаар ав хийх буюу найралдан явалцаж, Мэрсэгээр дамжиж бүх Монгол нийгмийн байдал болон гадаад ертөнцөд шинэ танилтай болсон байна. Мэрсэ Өвөр ардын намын тэмцлийн зорилт, Монгол Улсын шинэ байгуулагдсан засаг төрийг танилцуулж, эдгээр хүмүүст шинэ сэрэлт өгч ятган санаачилж, эцэс сүүлдээ Алаша д, шинэ маягийн хошуу засаг байгуулах боломжийг ярилцаж эхэлсэн байна гэжээ (25). Дэчин Ишанноровуу, аав Заланионованжил бол тухайн үед 1910 оноос хошууны засгийн эрхийг барьж байсан есдүгээр Чин ван Таванбулагийн гуравдугаар дүү болох бөгөөд Дэчин Ишинноровуу гурван ах дүүгийн дотор хамгийн бага нь ажээ. Аав нь нас нөгчсөний дараа гэрийн хөрөнгө хуваалцахад Дэчинноровуу хамгийн багыг авсан учир Таванбулаг Чин Ванд заалдсан боловч эс шийдвэрлэжээ. Дэчинишинноровуу Таванбулагт дургүйцэн тэмцэл хөдөлгөөнд нэгджээ. Тэд нар Өвөр ардын намд орж, зохион байгуулалтаа өргөтгөн, Өвөр ардын хувьсгалт намын цэргийн тусламжтайгаар засгийн эрхийг булааж авахаар төлөвлөсөн байна.

1926 оны XII сард Зөвлөлтөөс (Фэн Үй) тусласан зэвсэг тоноглол Улаанбаатараас Алаша Шанд хошуугаар дамжих болсон мөртөө (Фэн) н тус газар цэрэг суулгаж, Алаша Чин ван Таванбулагийг Хятадын умард замын Чин сүй Нинша Сүй Юан (Хөх хот) ын зам хамгаалах Солан ерөнхий захирагчаар томилсон байна. Чингээд 1927 оны III сар болоход их хэмжээний буу зэвсэг Монгол Улсаас зөөвөрлөгдөж орж ирэхийг дагалдан Алаша хошуунаас мал унаа, хүн хүн өвс бордоо зэрэг үлэмж их гааль татвар болгон нь Алашагийн Монголчуудын амьдралыг туйлын их доройтуулж, дургүйцлийг хүргэсэн байна.

1928 оны IV сарын 22-нд Дэчин Ишинноровуу зэрэг хүмүүс зуу гаруй хошууны монгол цэргийг дайчлан зэвсэгт тэмцэлд босч Засгийн тамгыг эзэмшиж, Алаша хошууны засгийн явдлын зөвлөлийг байгуулсан байна. Энэ үед Мэрсэ Алашааг орхиж, Улаанбаатарт очсон юм. Хэдийгээр тус засаг нь

долоон сар оршиж, эцэстээ Хятад болон Алаша феодалын хуучин үлдэгдэл хүчинд түлхэн унагаагдсан боловч Монголчуудын шинэчлэлт хийж өөрийгөө чөлөөлөх хатан зоригийг харуулсан бөгөөд Өвөр ардын намаас Өвөр Монгол орны ван гүн нартай яаж тэмцэл хийх шинэ арга замыг олгож бодитой үйлдлийг авч ирсэн байгаа юм. Ингээд түүхэнд энэхүү хэрэг хувьсалыг "Дэшинноровуугийн хэрэг хувьсал" гэдэг. (26)

Мэрсэ ба Барга Монголын хувьсгал. 1918 онд Мэрсэ Хөлөн буйрын залуучууд, сурагчдын холбооны төлөөлөгчийн хувиар Үржинак хотод болсон Тавдугаар удаагийн Буриад Монголын Их Хуралд оролцож, 1923 онд Хөлөн буйрын залуучуудын намыг байгуулсан байна. (27) Хожмын хорин жилийн хугацаа (1920-1940) онд Хөлөн буйрын газарт үндэсний үзэл ухамсартай улс төрийн хөдөлгөөн болон өрнөж, иймэрхүү хөдөлгөөний хамгийн анхны соёлол бол Хөлөн буйрын залуучуудын нам болсон гэдэг. Залгаад тус нам нь МАХН намын дорно дахь хувиар салбар болж хөгжсөн байна. (28) 1928 оны VII сарын 9-нд Мэрсэ, Нямжав зэрэг арваад хүн буу зэвсэг агсаж, Улаанбаатараас нууцаар Хөлөн буйрын Хандагай газраар хил давж, тус газрын Цогтсүмбэр суманд нууц хурал хуралдуулан, мянга гаруй Монгол цэргийг зохион байгуулж "Хөлөнбуйрын залуучуудын нам"-ын нэрээр хувьсгалт зэвсэгт бослого гарган Хөлөн буйр орны түүхэнд бас нэгэн удаагийн тусгаар тогтнолын хөдөлгөөнийг үүсгэсэн байна.

Тус удаагийн бослогыг үүсгэн дотоод шалтгаанаас авч үзвэл *нэгдүгээрт*, 1911 онд Монголын хаант улсыг сэргээн байгуулагдах үед Хөлөнбуйрын Барга монголчууд ихэд оролцож, Халх Барга ястны түүхэн уламжлалд нөлөө үзүүлж байгаа, *хоёрдугаарт*, Газарзүйн талаас үзэхэд Хөлөн буйр орны ихэнх хэсэг нь Монгол Улсад түрэн орж, хоёр талын малчид бэлчээр усыг чөлөөтэй ашиглаж, Барга Монголчууд Монгол Улсад харъяалагдан орох хүсэл үлэмж өндөр байсан, *гуравдугаарт*, Хөлөн буйрын дэд дүтүн яам хуучин манжийн засаглалыг үргэлжлүүлэн баримталж, шинэчилсэн нийгмийн хөгжилтөнд, зохицохоо больсон байлаа. Мэрсэ иймэрхүү дүрмийг дүгнэж хэлэхдээ: Улс төрийн ерийн мэдлэг болон дэлхийн харалт ("г ойлгох ойлголт) дутмаг байж, шинэчлэлийг мэдэхгүй, хуучин Манжийн илжирмэл (ялзарсан) дүрэм журмыг баримтлах нь сөнөж мөхөхийн аюул гэж байсан ажээ. (29) 1928 оны VIII сард Японы Хятадын зүүн хойд нутагт, сууж байсан (Канду) цэргийнхэн Японы гадаад явдлын яамандаа өгсөн нууц цахилгаанд Хөлөнбуйрын бослогын тухай шалтгааныг мэдүүлэхдээ олны мэдэж байхаар Хөлөн буйрын газарзүй, түүх болон хэл соёл зэрэг шалтгаанаас болж 1911 оны жинхэнэ өөртөө засах эрх хасагдах учрыг дагалдан 1. Засагийн эл шатны эрх баригчдын үзэл бодлын сэргэлт үүсч, биедээ эзэн мэдэх тусгаар тогтнолын үзэл чангарсан байна. 2. Хөлөн буйрын газар орны засгаас жил бүр хорин таван түмэн (250.0) төгрөгийн гааль татварыг Хятадад өгч, санхүүгийн орлого хоосорсон байна. 3. Их хэмжээний хятадууд цагаачлан ирж, Монголчуудын бэлчээр нутаг эзлэгдсэн учир дээрх байдлыг зогсоохын төлөө Баргачууд Монгол Улс болон зөвлөлтийн дэмжлэгээр энэ удаагийн бослогыг үүсгэсэн байна гэжээ. (30) Алашагийн хэрэг хувьсалч Мэрсэг зоригжуулжээ. Тухайн цагт Хөлөн буйрын засгийн эрх нь Буянгэрэлийн аав Чэндэ хэмээгч орос, монголын талыг баримтлагчийн гарт байсантай бас холбоотой юм.

Гадаад шалтгаан нь нэгд Манжуур, Хайлаараар дамжиж байх Оросын Төмөр зам тээврийн ашиг тус нь Хятадын ашиг сонирхолтой шууд мөргөлдөх болж, уулаас Оросууд суурьшиж байсан тус нутагт ч зөрчилдөөн ихээхэн үүсч байсан. (1929 он Орос болон Жан Зүо Лииний хоорондох төмөр замын эрхийг булаацалдан байлдаан болсон. Хоёрт (Жан Зүо Ли) с атар газрыг хагалбарлах тусгай цэргийг Монгол оронд суулгаж, малжилын бэлчээр нутгийг

хагалбарлан, Монголчуудын дургүйцлийг ихэд хүргэсэн байна. Гурав. 1928 оны VI сард Фэн Үй Шан (зөрчилдөж) байсан Хятадын баруун хойдын цэргийн эрхтэн Жан Зүо Ли и Японы дэлбэрэлтэнд өртөж алагдсан явдал Мэрсэд бослого хийх сайн цаг тохиол болон завшаан өгсөн байна. Түүнчлэн Хөлөнбуйр орон тухайн цагт Монгол, Орос, Хятад, Япон зэрэг хэдэн талын хүчний уулзварт байж, байлдаан будлианы зангилаа болж байсан гэж хэлж болох юм.

Түүхэн баримтыг үндэслэвэл 1925 оны өвлөөс 1926 оны хавар болтолх хугацаанд Монгол Улсаас Хөлөн буйр орныг нэгтгэх бодлого баримталж байсан юм. Монгол улсаас Баргын ван гүнгийн улирлын хуралд Буриад гаралтай улаан цэргийн (сургагч) ийг төлөөлөгчөөр томилж, хуралд оролцуулж Монгол Улсын төрийн бодлогыг сурталчлах, нэгдсэн Монгол Улс байгуулах ухуулгыг явуулж байлаа. Тухайн үед Монгол Улсаас бас Хөлөн буйрын хилийн орчим цэрэг суулгаж, Оросоос цэргийн гутал, эмээл хазаар зэрэг цэргийн хэрэглэлийг захиалж, уламжлалт Монгол үсгээр ухуулгын бичиг хэвлэн тархааж байсан байна. Иймэрхүү байдалд Хөлөн буйрын эрх баригчид дүлэгнэж, гагцхүү залуучууд л шуурхай зориг өвөрлөж байсан байдаг. (31) Мэрсэ "Хөлөн буйрын асуудал" хэмээх номондоо бас: "...Хөлөн буйрын эрх баригчид улам ялзран доройтож, үүний эсрэгээр Хөлөнбуйрын залуучуудын намын тэмцэх зориг улам шалгарч, тэд нар Монгол Улсын ард түмэн болон цэргийн дунд очиж сурталчилан ухуулж хүрээлэл олсон байна. Тэд нар Намын Төв Хороогоо Улаанбаатар шилжүүлж, тэндээс бүх удирдлагаа явуулж, 1928 оны зун Баргачуудын тэмцлийн зориг төгөлдөр байсныг тохиолыг ашиглан, Хөлөн буйрын өмнөд хилийн Цогтсүмбэр сүмд цугларан нууц хурал хуралдаж, зэвсэгт бослогоор Хөлөн буйрыг бүрэн эрхт өөртөө засахаар тохирсон байна. ...гэжээ. (32). Японы талын баримтыг үндэслэвэл: 1926 оноос Мэрсэ болон Буянгэрэл хоёр хариуцлагатанаас гадна Хайлаар хотод бизнес эрхэлж байсан нэгэн буриад гаралтай Кинзараров гэдэг хүн Монгол улс болон дорно дахь хувиар салбарын хооронд холбоо барьж байсан ба тэдний удирдагчдын нэг нь байсан гэдэг.

1928 оны VII сарын 9-ний өдөр бослогод оролцогсод Хөлөн буйрын эрх баригчдад илгээсэн бичигтээ: Дотоод монголыг нэгтгэж, гадаад монголтой нэгдэн Их Монгол улсыг байгуулна гэж илэрхийлсэн байна. Тухайн үед өвөр Монголын ардын хувьсгалт намын Төв хорооны орлогч дарга байсан Мэрсэ бослогын цэргийн намын төлөөлөгч болж, Мэрсэ, Нямжав, Эрхэмбат, Ядамсүрэн, Эрдэмбилиг зэрэг таван хүнтэй хувьсгалт бослогыг удирдах намын товчоог байгуулсан байна. Залгаад таван хүний дунд Мэрсэ Хянганы төмөр замыг таслах, Ядамсүрэн Залай нуурын төмөр замыг таслах, Нямжав Японтой холбоо барих, Эрдэмбилиг Мэхэртийн (Жирэмтэй) төмөр замын өртөөг эзлэх (багаж зэвсэггүй болохоор төмөр замыг эвдэлж эс чадсан), Эрхэмбатаас Хөлөн буйр Улаанбаатарын хоорондох холбоо харилцааны ажлыг хариуцаж, шууд Дамбадорж, Жадамба нарт хариу мэдээлэлт хийж, заавар хүлээх зэргээр ажлаа хуваарьлаж авсан байна. (34) Чингээд Мэрсэ Хөлөн буйрын дээд захиргаа, хятадын До Юй Жү Жүн Рэ (До И Жоу Жүй) Рэн-д 1. Хятадын бүх цэрэг их Хянган давааны зүүн хэсгээс ухарч гарах 2. Хөлөн буйр өөртөө засч Хятадын До И-г үл мэдрэх 3. Хөлөнбуйрын дэд дүтүн яамыг татан буцааж, ардын сонголт явуулах. 4. Тус орны гааль татварын эрхийг Монголчууд хурааж авах 5. Тус орны бүх засгийг монголчуудаас эзэмшин явуулах зэрэг шаардлага тавьсан байна. Үүний зэрэгцээгээр Мэрсэ нар шинэ Барга зүүн гарын шулуун хөх хошууны хошуу цэрэгтэй холбоо барьж Хөлөн буйрын морьт цэргийн нэгдүгээр замын нэгдүгээр арми хэмээн зохион байгуулж Рашаан газрыг байлдан 1 эзлээд Хандгайн удирдах төвөөс гурван замын морьт цэрэг зохион байгуулж тус бүр Сан Бэ Зи Манжуур, Сан Бэ Зи Ганжуур сүмийн зүүн хэсэг,

Сан Бэ Зи Их Хянганд даваанд цэрэг орсон байна.

VIII сарын 17-нд баруун замын цэрэг дундад дорнодын төмөр замын дагуу байх Өнөр өртөөг байлдан эзэлж, төмөр зам, замын дагуух цахилгаан холбооны утас зэргийг эвдэж, Орос Хятадын төмөр замын бүх тээврийн шугамыг зогсоосон байна. VIII сарын 18-нд зүүн замын цэрэг нь Цагаан хэмээх галт тэрэгний өртөөг эзэлж, Манжуур, Хайлаарын хоорондын төмөр замын харилцааг тасалсан байна.

Үүнд Манжуурт суугаа Хятадын цэргийн түрүү Ван Тү Лин цочин сандарч, цэрэг дагуулан Хайлаарт тусгаар очих замдаа Монгол морьт цэргийн дайралтад өртөж их хохирол амссан гэдэг. Үүний зэрэгцээгээр Орос ч төмөр зам болон хилийн аюулгүй байдлыг хамгаалахын тулд армийн цэргийг хилийн орчим байрлуулж, Монгол Улсын мянга гурван зуун хүнтэй морьт цэрэг ч хятадын хил рүү шилжиж эхэлсэн байна гэжээ. (35) Гурван замын цэргийн доторх дунд замын цэрэг төлөвлөгөө ёсоор Хайлаар хотыг эзлэхээр мордсон боловч хориглолтод учирч, зорилгодоо хүрч чадсангүй ажээ. Мэрсэ "Хөлөн буйрын асуудал"-даа дунд замын цэргийн байлдааны тухай тэмдэглэхдээ "...Энэ нь залуучуудын намын хамаг их ялагдал болмой ...Ийнхүү залуучуудын нам гадаад найман хошуугаар суурин газар болгож, хот зам эзлэх байлдах бодлогоо өөрчлөн, Шулуун цагаан хошууг чөлөөлж, тэнд байх жанжин сүмээр төв болгосон юм. Энэ үед шинэ Баргын баруун гарын газрууд бүгд хувьсгалт намын эрхшээлд орж, хоорондын холбоо байгуулсанаас Дүтүн яам сандарч арга буюу Хятадын зүүн хойд цэргийн эрхтнээс тусламж гуйсан байна. Тэгэхлээр Ма Жан Шан нисэх онгоц, их буу зэвсэгтэй цэрэгтэй Хайлаар хотноо ирж, Монгол орныг түрэмгийлсэн байна гэжээ. (36) Жинхэнэ байдалд Ван Фү Лин хорголжоос (Шюй Чан Шэн) явсан цэргийн арван тавдугаар Люу (Лю 2500 хүний баг) ийн тавдугаар туган 900 хүний баг, Ван нан Пингийн мужийн явган цэргийн нэгдүгээр Люн бүх цэргийг Хайлаар хот руу шилжүүлсэн байна. Үүгээр зогсохгүй Монгол Оросын хүчин нэвтэрч орж ирэхийг сэргийлэхийн тулд Хятадын зүүн хойдын эрх баригч Шан Шүэ Лян-гаас Ма Иан Шанд зарлиг буулгаж 3, 4-р талын цэргийн дөрвөн явган цэргийн лю нэг морьт цэргийн лю их бууны нэг туган болон хорин нэгэн байлдааны нисэх онгоц Ван Шу Чингийн аравдугаар арми ч Чан Ли-с мордож, Хөлөн буйрыг сэргийлэн Ван Мин Вү Хянганы зүүн орныг сэргийлэн хамгаалагч Жан Дия Жиү өөрийн харьяат цэргээ дагуулж, Залуучуудын хувьсгалт намын эзэлсэн орны зүг довтолж эхэлсэн байна. (37) Энэ үед Жоу Жүн Рэн ба Хайлаар Манжуурыг сэргийлэн хамгаалагч Лян Жүн Нияа нар хамтран зар нийтэлж, Залуучуудын хувьсгалт намыг Монгол дээрэм хэмээвч, Хөлөн буйрын Монгол засгаас зүүн танхимын дарга Чэн Дэ, зүүн баруун тэнхимын засгийг эрхлэн хэрэгжүүлэгч Лин Шэнг хэлэлцээрийн элч болгон, Хувьсгалт намын зүг томилсон байна. Ингээд Хятадын зүүн хойдын эрх баригчдын хэдэн замын цэрэг Шулуун хөх, Шулуун цагаан хошууг бүсэлж, хувьсгалт намын цэргийн явдлыг удирдах төв Жанжин сүмийг түгшүүртэй байдалд оруулсан байна. Хятадууд иймэрхүү их хэмжээний цэрэг морьдын байршлуулалт хийж байх нь ямар нэгэн их хүчтэй дайсантай учирсан мэт байжээ. Энэ нь Зүүн хойдын хятадын эрх баригчдыг ихэд цочоосон байна. Залуучуудын намынхан хэдэн замын дайсанд бүслэгдэж, Монгол улс ч хэлэлцэж тогтсон ёсоор цэрэг гаргаж, хил давуулж шууд тусалж чадсангүйн дээр, олон улсын хоорондох хэрэг явдал болохоос сэргийлэх, цэргийн гол удирдагч нь байлдаанд шархдаж, хоёр талын хүчний тэнцвэрт ялгарал гарсан зэрэг хэдэн талын шалтгаанаас болж үргэлжлэн байлдах буюу цэрэг ухрах асуудалд дотоодын мөргөлдөөн гарсан байна. Энэ үед Улаанбаатарт үлдэж, дотоод Монголын ардын намын орлогч даргын ажлыг хариуцаж байсан Буянгэрэл, Дамбадоржийн заавраар Улаанбаатараас ирж, гурван замын

цэргийг хойш татах бэлтгэл хийж эхэлсэн байна. 1928 оны VIII сарын 21-нд МАХН-ын Төв Хороо ба Хянан байцаах төв комиссын гишүүн хамтран хуралдсан гучин гуравдугаар хурлын тогтоол ёсоор Баргын ардын хувьсгал хөдөлсөн учир тус хязгаарыг хэрхэн харгалзан сэргийлэх явдлын тухай шийдвэр гаргасан байна. Шийдвэртээ үүнд: Баргын ардаас хэлмэгдэн айж зугатан ирэгсэдийг хязгаар нэвтрүүлэн оруулах, нөгөө талаар тус хязгаарыг хаа хамаагүй хүн нэвтэрхээс хянан сэргийлэх, үүнд тусгай комиссыг томилон явуулбаас зохих учир комисст нөхөр Дарьжав тэргүүлүүлэн, Дансран, Бүрэн нарыг томилон, тэд нарт тусгай заавар олгох (одуулах) зэрэг явдлыг зохих гишүүнд даалган, гүйцэтгүүлэхээр тогтов хэмээжээ. (38) Иймэрхүү байдлаас болж Мэрсэ Хятадтай хэлэлцээр хийж, цэрэг татахаас өмнөх зарим арга хэмжээ авахаар чармайсан байна. Хэлэлцээрийн эхний хугацаанд хоёр талын шаардлага зогсолтын зөрөө их байжээ. Залуучуудын намаас дурдан гаргасан шаардлагыг хянаж үзвэл: 1. Хар мөрний хятад цэрэг монгол орноос бүгд ухран гарах 2. Хөлөн буйрын тусгаар тогтнолыг зөвшөөрөх зэрэг шаардлага тавьсан байна. (39) VIII сарын 25-нд Мэрсэ тунхаг нийтэлж, цахилгаанаар зарласан нь: Хятад эрх баригчид хэрэв бидний үндсэн шаардлагыг эс зөвшөөрвөл Монголчууд бид байлдааныг эцэст нь тултал үргэлжлүүлж, үндэстний асуудлыг өөртөө шийдвэрлэх, Хайлаар хотод бүх талын аж ахуйн хориглолт явуулна... хэмээсэн байна. (40) 1928 оны IX сарын 1-нд Мэрсэ Хөлөн буйрын өөртөө засах зөвлөлийн нэрээр гадаад харилцаа явуулж Хайлаар хотноо байх Японы элчинд явуулсан бичигтээ: Хөлөн буйрын бүх санхүүгийн орлого, бүх засаг хятадын гарт төвлөрч, онцгойлон (Шан Зүо Лин) Ү жин Шан мэтийн этгээд Монголчуудыг дарлан хядаж, монголчуудын ахуй амьдрал туйлын аюултай зовлонд учирчээ, иймэрхүү байдлыг хувируулж, хятадын гараас Хөлөн буйрын бүх засгийн эрхийг хурааж авчрахын төлөө бид хүсэх нь: Японы талаас Жан Сю Лиянийг шахаж байж 1. Хөлөн буйрын өөртөө засахыг мэдрэх (зөвшөөрөх) 2. Зүүн хойдын эрх баригчдаас цэргээ татаж ухруулах 3. Хөлөн буйрын өөртөө засах зөвлөлөөс тус орны харьяанд байх япончуудын амар түвшин болон эд хөрөнгийн аюулгүй байдлыг батална хэмээх зэргийн шаардлага тавьсан байна. (41) IX сарын 25-нд хоёр тал эцэстээ хэлэлцэн тохирч доорх зүйлүүдийг тогтоосон байна. (1) Баргын хувьсал нь улс төрийн явдал болохоос дээрмийн ажиллагаа биш 2. Хөлөн буйрын засагт эгэл ардын оролцсон зөвлөх тэнхим байгуулж, хорин нэгэн хошуу болгоноос нэг төлөөлөгч томилж оролцуулах 3. Хятадын эрх баригчдаас арван түмэн (100.000) төгрөгийн төлбөрийн мөнгө гаргах, дүтүн яамны тус жилийн эдийн засгийн мөнгийг нэг дахин нэмэх 4. Монгол хошуу болгонд хошуу хамгаалах цэргийн таван зуун хүн нэмж өргөтгөх. 5. Монгол сургууль байгуулж, эдийн засгийн мөнгийг нэмж өргөтгөх гэх мэтийн зүйлүүдээр тус бослогыг эцэслүүлсэн байна. (42)

Бослогын дараа бослого гаргагсадын хариуцлагыг мөрдөхгүй хэмээх энэ нэг зүйлээс өөр зүйлүүд нь тэр даруйд нь хэрэгжсэнгүй байдалд Мэрсэ Танд тус намын төлөөлөгч Мэрсэ зүүн хойтод хоцорч үлдсэн явдлыг шийдвэрлэхээр одсон байна хэмээн бичсэн байна. Арван сараас Мэрсэ ганцаараа Шэн Янд очиж, зүүн хойдын засгийн явдлын зөвлөлөөс Монгол оронд засаг явуулах явдлаар (Шан Шүй Лиян) гийн нарийн бичгийн ажлыг хүлээж, Буянгэрэлээс бүх бослогод оролцогсдыг Монголын хилийн дотор татаж ухруулсан байна. (4) Баргын хувьсгал эцсийн ялалт олоогүй боловч Өвөр монголын орчин үеийн түүхэнд гүн гүнзгий нөлөө үзүүлсэн байна. Дээрх "Алашагийн хэрэг хувьсал" "Баргын хувьсал" аар дамжиж, Мэрсэгийн Монголчууд өөрийн хүчээ түшиглэж, Монгол Улсын дэмжлэг болон жолоодлогоор урьдаар Өвөр Монголын ван гүн язгууртнуудын эрхийг Өвөр Монголын ардын хувьсгалт намын удирдлага доорх

хошуу аймгуудын засгийг нэгтгэж, цаашлан Монгол Улстай нэгдэж, "Бүрэн Эрхт Их Монгол Улс"-ыг байгуулах холын бат зорилтыг бүрэн илэрхийлсэн байна.

1928 оны 8-9 дүгээр сарын хооронд Мэрсэ Шэн Янд очсоноос эхэлж, тэнд оршин суух хугацаанд Японы Токиогийн цэрэг засгаас Мэрсэд бүх талын хяналт явуулж, Японы хамаа бүхий улс оронд суугаа элчин сайд газраас бүрэлдсэн хяналтын сүлжээ нь Мэрсэгийн байдлыг цаг тухайд нь тус улсын Гадаад явдлын яаманд шууд мэдүүлж байсан ажээ. Ийм ч учир зохиолчоос тухайн үеийн Японы талын бичиг баримтаас Мэрсэ Шэн Янд байх хугацаанд, Монгол улсаас Мэрсэгийн бүх Монгол улсын худалдаа ба аж үйлдвэрийн эвлэлийн төв зөвлөлийн даргын тушаалаас огцруулсан явдлыг ойлгож мэдсэн юм. Японоос Оросын Москвад суугаа оролцогч элчин сайдаас 1929 оны I сарын 23-нд Японы Гадаад явдлын яаманд мэдүүлсэн нууц цахилгаандаа тус сарын 16-ны Оросын ТАСС-ын мэдээллийг үндэслэвэл бүх Монголын үйлдвэрчдийн эвлэл ноднин жилийн арван сард хуралдсан их хуралд Мэрсэг японы эзэрхэг түрэмгийтний эсрэг этгээдэд бууж өгч, Японы талаас тусламж дэмжлэг авч, хувьсгалын эсрэг ажиллагаа хийж байх шалтгаанаас болж бүх Монголын худалдаа аж үйлдвэрийн эвлэлийн төв зөвлөлийн даргын тушаалаас огцруулсан ба (гишүүнээс хассан) гэж тэмдэглэсэн байна. Японоос Оросын Владивостокт байсан элчин Ватанабэгээс ч адилхан мэдүүлт хийсэн байна. (44)

Монгол соёлыг ахиулах нийгэмлэг болон Монгол хошуудын багшийн сургууль байгуулсан нь. 1928 оны Баргын хувьсгал найрамдлын хэлэлцээнээр төлсөний дараа Мэрсэ Шэн Янд байх хугацаанд тус газарт байгаа монголчууд "Монгол соёлыг ахиулах нийгэмлэг байгуулах Мэрсэгийн урилгын мэдэгдлийг олсон байна. Мэдэгдэлдээ Мэрсэ Монгол соёлыг ахиулж, Монголчуудын боловсрол хүмүүжил, Монгол ном судар хэвлэгдэхүүнийг хөгжүүлэх зорилгоор тус нийгэмлэгийг байгуулж баймой хэмээсэн байна. Эл санаачилга нь ойр хавийн монгол аймаг хошуугаар тархаж олны хүрээллийг олсон байна. Нийгэмлэг байгуулах үед хошууны захирал, Ван гүн ноёд болон зүүн хойдын засгийн явдлыг зөвлөлийн Монгол засгийн газрын ноёд нар гуч гаруй хүмүүс цугларч, Хорчин баруун хошууны ван шүн (Ван ши Хай Шүн) даргаар сонгогдож, Мэрсэ нарийн бичгийн даргаар сонгогдсон байна. Үүний сууринд тус нийгэмлэгийн хавсарласаар Шэн Янд байгуулагдсан зүүн Монголын ном хэвлэлийн газар олон арван монгол ном хэвлэж чадах болж, Монгол соёлын уламжлал сурталчлалд идэвх үйлдэл үзүүлсэн зэрэгцээгээр зүүн хойдын Монгол хошуудын багшийн сургууль байгуулагдах суурь тавьсан байна. (45) Мэрсэ Монгол соёлыг ахиулах нийгэмлэгийн нэрээр зүүн хойдын засгийн явдлын зөвлөлд зүүн хойдын монгол хошуудын багшийн сургууль байгуулах өргөдөл бичиг өгч, бас нэг удаа сурган хүмүүжүүлээр үндэстнээ аврах чармайлт хийсэн байна.

1929 оны VI сарын 24-нд зүүн хойдын засгийн явдлын зөвлөлийн зарлигаас үзвэл: Тус жилийн VII сарын 1-нээс зүүн хойдын Монгол хошуудын багшийн сургууль байгуулахаар зөвшөөрч, Мэрсэг сургуулийн захирлаар томилсныг тэмдэглэсэн байна. (46) Ингээд Мэрсэ хариуцан эрхэлсэн нарийн бичээчийн ажлаар дамжиж, ойр хавийн монгол хошуудтай холбоо барьж Монгол багшийн сургууль байгуулж сурагч элсэх зах гаргасан байна.

1929 оны VIII сарын 29-ны өдөр зарласан зүүн хойдын засгийн явдлын зөвлөлийн зарлигт: Эл Монгол хошууд сурагч хүргэхдээ замын хол ойр газар орны их бага, өрх амын тооны олон цөөнийг шинжиж байцааснаас үзвэл Тавинбужигт зургаан хошуу, Горлосын өмнөд хошуу, Задгайн дөрвөн хошуу, зүүн баруун хайт хоёр хошуу, Зостын долоон хошуу, Зуу-Уд аймгийн арван нэгэн хошуу нийт дөчин найман хошуунаас сурагч хэмээн тэмдэглэсэн

байжээ.(47) 1930 оны IV сарын 7-нд Зүүн хойдын монгол хошуудын багшийн сургуулийн харьяат бага сургуулийг эрхлэн байгуулж (48) 1930 оны V сарын 27-нд эмэгтэйчүүдийн тусгай боловсролын курс байгуулсан байна. (49)

Сургууль байгуулагдаад нэг жил болсон хойно сургуулиас, эрхлэн хэвлүүлсэн сэтгүүлийн анхны хэвлэлийн оршилдоо Мэрсэ бичихдээ: "Монгол үндэстэн маань харь үндэстэнд дарлагдаж, Монгол соёл маань доройтон хоцорч байгаа байдлыг хувируулъя гэвэл эрх биш боловсрол соёлоо дээшлүүлж хөгжүүлэх чухалтай, сурагч болоход эрх биш онолын судлал хийж, үзэл санаагаа нийтлэх чухалтай, бас Монгол соёлыг хөгжүүлэх хэрэгтэй" хэмээн зоригжуулж байсан байна.(50) Тухайн үед Мэрсэгийн нэр хүндээс болж, тус сургуульд суралцахаар ирэгсэд олон арван байжээ. Монгол үндэстнээ сэргээн мандуулах хүсэл шаардлага ч ихэд ориглуун болсон байна. Жишээлбэл Хафунга хэмээх нэг сурагч байжээ. Мэрсэг ихэд биширдэг байсан ажээ. Багш Мэрсэгийн хичээл сургалыг сонсоод Монголын нийгмийн ерөнхий байдлыг ойлгож, багш Мэрсэгийн суух байранд очиж, нийт олны өмнө яриа тавих аргыг заалгаж, өөрийн гэртээ харимагц толийн өмнө зогсож боловсордог байсан гэнэ. Энэ хүн хожимоо япон бууж өгсний дараа зүүн Монголын өөртөө засах засгийн ордныг байгуулж дараа нь Өвөр монголын өөртөө засах засгийн ордны дэд тэргүүлэгч болсон түүхтэй ажээ.

Сургуулийн даргаар ажиллаж байсан хугацаандаа Мэрсэ нь "Хөлөн буйрын асуудал", "Монголын асуудлын ярианы түүвэр" хэмээх номоо хятад хэлээр бичиж хэвлүүлсэн байна. 1929 оны X сард Японы Киото-д хуралдахаар бэлтгэж байсан Номхон далайн олон улсын хоорондох асуудлын гуравдугаар удаагийн их хурал (1929 оны 10 дугаар сарын 28-наас 1929 оны 11 дүгээр сарын 2) бол голдуу хятадын асуудал болон Монгол, Хятад, Япон, Оросын эрх ашигт халдсан зүүн хойд орны асуудлыг ярилцахаар төлөвлөж байсан юм. Тухайн үед Япон нэгэнт үндэстнүүдийн холбооноос ухран гарч, хэрэв олон улстай хэлэлцээр хийж холбоо баръя гэвэл гагцхүү иймэрхүү хурлын завшааныг ашиглах болохоор зүүн хойд, орны эрх ашгийн асуудалд туйлаар хүнээ тавьж байсан байна. Хятадын зүүн хойдын эрх баригчдын адилхан шалтгаанаар тус хурлыг чухалчилж, гурван удаагийн бэлтгэл хурлаар дамжиж зарцуулсан эдийн засгийн мөнгө төгрөгийг ч үлэмж ихээр гаргаж байсан гэдэг. Хятадын талын гуравдугаар удаагийн бэлтгэл хурал нь 1929 оны найман сарын дундажаар Шэн Ян хотод болж, тус хуралд ерөнхий хариуцаж Жүй Ри Жан (Жү Ри Жан) н урилгаар Мэрсэ Монголын талын төлөөлөгчөөр оролцсон байна. Мэрсэ монголын ашиг тусыг тусгасан асуудлаар томъёолж тус бэлтгэл хуралд үг хэлэхдээ Монголын асуудал нь дэлхийн асуудлын нэгэн болсон шалтгааныг ярьж, дэлхий дахин Монгол нийгэм, Өвөр Монгол оронд оршиж байгаа асуудлыг ойлгох Өвөр Монголын асуудлыг дэлхийжүүлэхэд чухал үүрэг гүйцэтгэсэн байна. Мөн жилийн өвөл Мэрсэ тус хурал дээр ярьсан яриагаа эмхтгэж "Монголын асуудлын ярианы түүвэр" (зохион орчуулсан) хэмээн нэрлэж хятадаар ном болгон хэвлүүлсэн байна. 1929 онд Шилийн голын Дэмчигдонров (Дэ Ван) Банчин богдыг бараалхаж, Шэн Янд Жан Үй Лиянтэй уулзах дашрамаар тухайн цагт Шэн Янд байсан Мэрсэтэй уулзсан байна. Мэрсэ Дэмчигдонровт сануулга гаргаж хэлэхдээ: Бүгд Найрамдах Монгол ард улс анх эхэлж тусгаар тогтнохдоо шашны тэргүүн Жавзандамба хутагтын нөлөөгөөр Монголчуудын уриалан дуудаж, төр засгаа байгуулсан байна. Эдүгээ Банчин Эрдэнэ (Дашалдамба) Богд гэгээн Өвөр Монгол оронд байх дашрамаар хэрэв Банчинбогдын нэр хүндийг ашиглаж, Өвөр Монголчуудад эл хошуудын хүчийг ашиглаж, сүм хийд барих уриалга хийвэл бидний их үйлсийг бүтээж болмой хэмээн ятгасан байна.

Дэмчигдонров Мэрсэгийн үгэнд орж буцаж харьмагц Шилийн голдоо сүм

хийд барьж, Банчин Эрдэнийг залж суулгахаар бэлтгэсэн байна. Энэ нь хожимдоо Дэмчигдонровоор тэргүүлүүлсэн Монгол хязгаар орны холбоот засгийн ордон байгуулах итгэл суурийг нь бататгаж өгсөн байна.

1931 онд "IX сарын 18"н хэрэг хувьсал" гарч, IX сард Японы (Канду) цэрэг хятадын зүүн хойдын Шэн Ян хотыг эзэлсэн байна. "Шэн Ян хэрэг хувьсал"-ын дараа Бээжин хотод Монгол судлаач Овен Латимор анх эхэлж, Монгол хэл заалгаж байсан багш Мэрсэтэй уулзаж байсан гэж өөрийн номондоо бичсэн байна. Тэр хэлэхдээ: 1931 оны IX сар "Шэн Яны хэрэг хувьсал"-ын хэдэн хоногийн дараа Мэрсэтэй Бээжинд таарч нарийн учрыг тэр надад хэлсэнгүй боловч ямар нэгэн хэлмэгдсэн байдал үзэгдэж байсан гэж тэмдэглэсэн байдаг. (52) Жан Шүй Лиян Японы довтолгооноос болж, зүүн хойд орноос арга ухран гарч хятадын Шанас зэрэг дотоод орнуудад шилжсэн байна. Япон цэрэг хятадын Сү Бан Вэний сэргийлэлтийн харъяа Хөлөн буйр оронд бас цэрэг орж амжаагүй байх байдалд Банчин богд албат дагалт хоёр зуу гаруй хүн, гурван зуу гаруй ачаа унаатай хамт Өвөр Монгол орноор аялан, энэ үед Барга (нутгаар) туулж явах бөгөөд яг Хайлаарт ирээд байсан байна. IX сарын 23-нд Сү Бин Вэн Хайлаарт зүүн хойдын улсаа аврах цэрэг хэмээхийг байгуулж, 27-ны өдөр Японоос Хайлаар, Манжуурт сууж байсан Элчингийн газар, тагнуулын байгууллагын хамаатан бүхий хүмүүс баривчилсан байна. Иймэрхүү Хөлөн буйр орны нийгэм засаг тогтуун бус болсон байдал нь Мэрсэд завшаан болж, Барга Монгол үндэстний тусгаар тогтнолын төлөө дахин тэмцэх бололцоог олгож өгсөн байна.

Доорх бүх явц бол японы тагнуулын байгууллагаас Японы гадаад явдлын яамандаа явуулсан нууц мэдүүлэлтийн хуулбараас эмхтгэж авсан зүйл болно. Энэ явдлаас Мэрсэгийн амьд сэрүүн байсан сүүлчийн хэдэн өдрийн хөдөлгөөний байдлыг бид ойлгож болох юм.

1931 оны IX сарын 27-нд Мэрсэ хорь гаруй Монгол сурагчийн хамгаалалт доор Харбинаар дамжиж, нутаг Хайлаарт харьсан байна. Замдаа Хармастайд бууж Мэхэрт буй гэртээ нэг хонож, дараа өдөр нь Хайлаарын Монгол засгийн зүүн тэнхмийн дарга Чэн Дэний гэрт очсон байна. X сард Мэрсэ залуучуудын намын гол гишүүд Болд (хятад нэр нь Мэн Дин Хуан) Москвагийн хуурай замын их сургуулийг төгсөн, Түй Фу У-ний Монгол засгийн танхимын нарийн бичээч, Орост дотносох мөртөө Орос эхнэртэй, Улинтай (Японы Васэда их сургуульд сурч байсан) Чэн Дэгийн зээ Монгол засгийн танхимын гишүүн Бао Дин (Бээжингийн их сургуулийн төгсгөн, Монгол засгийн тэнхмийн гишүүн) зэрэг тавь гаруй хүнийг нэгэн Орос айлд нууцаар цуглуулж, дахиж Баргагийн хувьсал үүсгэж, Хөлөн буйрыг тусгаар тогтноулах тухай хурал хийсэн байна. Хурлаар цагийн байдлыг шинжиж, хэрэв цэрэг болоход хүрвэл хүчин буурай (тухайн үед зуун наяд гаруй гишүүн байсан) болохоор гаднах тусламж дэмжлэг хэрэгцээтэй гэгцгээж, чухам аль талаас тусламж авах асуудлаар маргаан үүссэн байна. Мэрсэ Монголоос дэмжлэг авч, мөн Хайлаарт Банчин богдын нэр хүндийг ашиглан, Монголчуудыг уриалж, Монгол улстай нэгдэхийг зорьж байсан байна. Богд Зөвлөлтөөс дэмжлэг авч Хайлаарт ирсэн Банчин богдын эд юмсыг хураамжилж, зарлага болгохыг зорьж, өөр бусад нь бас японоос зэр зэвсгийн тусламж авах зэрэг санал гаргасан байна. Хуралдагсад санал нэгдээгүй боловч хэдэн зүгт төлөөлөгч томилж байдлыг тагнахаар болсон байна. (53) Залуучуудын намын хөдөлгөөн нь тус газарт байсан хятадын цэргийн эрхтэний эрх баригчдыг цочоосон байна. Хөлөн буйрыг сэргийлэн хамгаалах Сэлин (ерөнхий) Сү Бин Вэнээс Мэрсэгийн байдлыг Нанжины хятадын төв засгийн газарт цахилгаанаар шууд мэдээлсэн байна. Ингэхлээр Нанжинаас Мэрсэг татан тохинуулах арга хэмжээ авч, өмнө хойно хоёр удаа Мэрсэд цахилгаан явуулж, Нанжингийн хууль байгуулах хүрээлэн (Улсын Хурлын гишүүн)гийн

гишүүнээр томилж, Нанжинд ирж ажлаа хариуцугай хэмээн дуудсан байна. Гэвч Мэрсэ Өвөр Монголын тусгаар тогтнолын төлөөх аятай завшааныг алдахгүйн тул хятадын талын урилгад шууд хариу өгсөнгүй. Ийм учраас Нанжины зарлигаар Сү Бин Вэн (Мэрсэ) баривчилж, Монголчуудтай золгож уулзуулах эрхийг нь хассан байна. Болд нар Мэрсэгийн баривчлагдсаныг сонсоод очиж суллахыг шаардсан боловч эс чадсаны учир, хятадууд Мэрсэг Хайлаарт байлгаж байвал аюултай хэмээн XI сарын 7-нд нууцаар Харбинд аваачин хорьж, залуучуудын намаас салгасан байна. XII сард Япон цэрэг Харбин, Цицхарыг эзэлж, XII сарын 5-нд Хайлаар хот, 6-нд Манжуурыг эзэлсэн үед Мэрсэ Хайлаарт буцаж, яаралтай хуралдаан хийлгэж, Монголчуудын шинэ нэг удаагийн зэвсэгт бослого гаргахаар бэлтгэн, бослогын тунхагаа бичиж дуусгажээ. Гэнэт ямар учир тохиолдсоныг бүү мэд XII сарын 6-ны өдөр манжуурын хятад цэргийн удирдах төвд нэг хоноод (уул бичгийн тэмдэглэл) 7-ны өдөр Зөвлөлтөөс Манжуурт суугаа элчингийн газрыг сурвалжилж дараа нь Орос найз нөхдийнхөө гэрт нэг өнжжээ. Ингээд 10-ны өдрийн үдийн өмнөх 11 цагт Чэн Дэ-д танилцуулгын бичиг барьж, Улаанбаатарт байгаа эхнэрээ үзэх гэж дахиад зөвлөлтийн элчинд хандсан боловч үүнээс хойш бараа сураггүй болсон байна. (54)

1989 оны V сард Өвөр Монголын Хөх хотод байгаа Мэрсэгийн ах дүү нар олон талын чармайлт гаргасны үр дүнд зөвлөлтийн талаас Мэрсэг цагаатгасан бичгийг олж авчээ. Тэрхүү тодорхойлолтод Мэрсэ Манжуурт зөвлөлтийн элчиний газарт хандах үед тус улсын (аюулаас хамгаалах цагдаа) д нууцаар баривчлагдаж, Өвөр Монгол оронд үндэсний үзлийг сурталчилан тагнуулын ажиллагаа хийж, орон нутагт зэвсэгт мөргөлдөөн гаргах сэдэлт хийсэн учраас зөвлөлтийн Эрхүүгийн хуулийн 58-4, 58-6 дугаар заалтаар алах ялаар шийтгэгдэж сүүлээр нь 1934 онд 10 жил хорих ял болгосон байна хэмээн бичсэн байна.

Эдүгээ наян гурван настай Хөх хотод сууж байгаа хамаатан Соёлжав настаны хэлэхийг сонсоход 1937 онд миний бие Улаанбаатарын намын сургуульд байх үеэст Мэрсэ амьд сэрүүн байж, Орос эхнэртэйгээ хамт явж байсныг нүдээр үзэж байсан гэжээ. 2007 онд настан Японд очсон тохиолоор энэхүү өгүүллийг бичигт надад хэлж байсан билээ. 1931 оноос хойш тухайн жинхэнэ байдлыг ойлгож тодорхойлж гэвэл үргэлжлэн Монгол, Орост очиж судалгаа хийх нь чухалтай байна.

Мэрсэгийн гүйцэтгэгсэн үүрэг хийгээд байр суурь. Монголчуудын туурга тусгаар байдлын төлөө, ялангуяа Өвөр Монголын үндэсний тусгаар тогтнолын төлөө тууштай тэмцэгчдийн дотор хамгийн том байр эзлэх хүмүүсийн нэг нь Мэрсэ юм. Тэрбээр залуу идэр гучин долоохон насандаа амь үрэгдсэн боловч, Өвөр Монголын тусгаар тогтнолын төлөө эцсээ хүртэл амь бие огоорон тэмцсэн улс төрийн нэртэй зүтгэлтэн байв. Түүний улс төр нийгмийн үйл ажиллагааг дараах байдлаар хураангуйлан дүгнэж болох юм. Үүнд:

1. Мэрсэ бол орчин цагийн Монголчуудын түүхэнд нэр нь мөнхөд дурсагдах улс төрийн зүтгэлтэн болой. Нийт Монголчуудын хувь заяа, Монгол орны бүрэн эрхт биеэ даасан байдлын төлөө Өвөр монголын ардын хувьсгалт намыг голлон зохион байгуулагчдын нэг болж, их говийн ар, өвөр бүх монгол оронд Өвөр Монголын ардын хувьсгалт нам болон МАХН-ын хамтын ажиллагааны үлгэр жишээг үзүүлсэн томоохон зүтгэлтэн юм. Эл газар орноо Монгол үндэстэн ястан хамтран зүтгэсэн нам бүлгийн нийтлэг жишээ нь Монгол туургатны эе найрамдалтай хүчирхэг нэгдсэн Монгол улс байгуулах шуурхай зориг, эрмэлзэл хүслийг бүрэн илтгэсэн бүлгээ. Энэ хэрэгт Мэрсэгийн гүйцэтгэсэн үүрэг, чин зүтгэл, орчин үеийн Монголын түүхэнд мөнхрөн үлдэж

хойч үеийнхэнд дууриал болсоор байна.

2. Мэрсэ бол нэрт сурган хүмүүжүүлэгч мөн. Гэр нутаг орондоо хэд хэдэн Монгол сургууль байгуулж, орон нутгийн соёлын хөгжилт, Монгол хүүхдүүдийн боловсрол хүмүүжлийн төлөө чармайн зүтгэж, олон арван шавь нараа сурган хүмүүжүүлж, түүгээрээ дамжуулан монгол үндэстнээ аврах, боловсрол соёлоор улбаалан эдүгээгийн нийгмийн хөгжилд дэвшин орох хүсэл эрмэлзлээ бүрэн илэрхийлсэн бөгөөд ийнхүү улс төрийн үйл ажиллагааны зорилтоо сургуулийн арга замаар сурталчилж явсан гэгээлэг, энэрэнгүй зүтгэлтэн юм.

3. Мэрсэ бол билгийн чинад өөд тэмүүлсэн боловсрол өргөн бичгийн хүн юм. Тэр тухайн үеийн хэвлэгдсэн гарт олдож болох бүхий, монгол, хятад ном бүхнийг уншиж, цаашлан хятадын тухайн үеийн хамгийн том болох Шанхайн "Шан У" ном хэвлэх газар"-ын шинэ хэвлэгдсэн ном бүхнийг тогтмол авч уншиж заншсан хүн юм.(54) Манж Чингийн засаг төр мөхсөнөөс Өвөр Монголын өөртөө засах орон байгуулагдах үе хүртэлх энэхүү дөч гаруй жилийн хугацааны их зонхид говийн өмнөх Монгол оронд Мэрсэ өөрийн үзэл бодлоо сурталчилах, Монголчуудын гал голомтыг сахьсан шинээр байгуулагдсан Монгол ард улсын хөгжилтийг Өвөр Монголчууддаа танилцуулах талаар их зүйл хийсэн байна. Мөн монгол, хятадаар ном хэвлэж байсан Монгол бичигтний дотор ч тэргүүн эгнээнд явж байсан гэж үзэж болох юм.

Энэхүү өгүүлэлдээ бичсэн бүтээл болон түүний тухай бичигдэж хэвлэгдсэн Монгол, Хятад, Японы талын баримтад лавлагаа хийсэн бөгөөд одоо болтол нийлэгдээгүй буюу хүмүүст мэдэгдээгүй шинэ баримтыг ашиглаж, Хятадад улс төрийн үзэл суртлын дарамтаас болж, хүмүүсийн хэлье гээд хэлж чадахгүй түүхийн үнэн бодит явдал учир, жинхэнэ байдлаар гарган тавихыг чармайсан болой. Энд Мэрсэгийн тухай зөвхөн намтар бичиж, үлгэр зохиоё гэж бодсонгүй, зөвхөн түүхийн үнэн бодит гэрч баримтаас шилж, хятадуудаас Монгол түүх, түүхэн хүмүүсийн гажуудлыг тэвчиж, ахмад үеийн монгол хувьсгалчдын нэгэн болох Мэрсэгийн эзлэх түүхэн нэр хүнд, байр суурийг нь сэргээх үүднээс асуудал дэвшүүлэхийг оролдсон юм.

Abstract: In this brief history of Mr. Merse, was born in Kholonbuir aimak, the author went through his motherland and uncovered his paths and actions which were unrevealed. And the author presented Mr. Merse's works on establishment of self-rule of Kholonbuir aimak and contributions to the independence of Mongolia. From 1911 Mr. Merse played main role in founding the government of Bogd khaganate Mongolia and struggled with the foreign intruders and invaders.

Мэрсэгийн бүтээл (он дарааллуулан жагсаасан)

1. "Хүрээгээр зугаацсан нь"
2. "Монголын боловсрол соёл"
3. "Монголын төлөө намчилсан нь". 1920
4. "Байгаль нуурын магтаал". 1922
5. "Монголын асуудал". 123 оны 2 дугаар сар
6. "Шинэ Монгол". 1924
7. "Дотоод Монголын эл аймаг хошуу эл бүлгэмийн төлөөлөгчдийн их хурлын тунхаг". 1925. III сар
8. "Дотоод Монголын ардын хувьсгалт намын тунхаг". 1925
9. "Монгол үндэстний өөрийгөө шийдвэрлэх хөдөлгөөн". 1925
10. "Мэрсэ ба Гүй фүгийн яриа". 1928
11. "Монголын асуудлын ярианы түүвэр". 1929
12. "Монголын хязгаар улсын батлан хамгаалалтын асуудлын тухай санаачилгын бичиг". 1929
13. "Зүүн хойдын монгол хошуудын багшийн сургуулийн сэтгүүлийн үг". 1930

14. "Хөлөн буйрын асуудал". 1931

Мэрсэгийн үйл амьдралын он дарааллын хуудас

1894 онд Хөлөн буйрын солон зүүн гарын хөвөөт шар хошуу. Баянцагаан сумын Мэхэртэд мэндэлжээ.

1910-1914 он Хятадын Хар мөрөн мужийн нэгдүгээр дунд сургуульд орж, бичиг эрдэмд амлажээ.

1915-1917 он Бээжингийн гадаад явдлын Орос хэлний тусгай боловсролын сургуульд суралцжээ.

1917 онд Хөлөн буйрын сурагчдын нийгэмлэгийг байгуулсан.

1918 онд Хайлаарын монгол бага сургуулийг байгуулсан. Буриадын Үржинект дэлхийн монголчуудын их хуралд оролцсон.

1919 онд Мэхэртийн эмэгтэйчүүдийн тусгай сургууль байгуулсан.

1920 онд Христосын шашинд орж, "Монголын төлөө намчилсан нь" хэмээх бүтээлээ туурвисан.

1921 онд "Хөлөнбуйрын сурагчдын нийгэмлэгийн удирдагчийн хувиар Улаанбаатарт ирсэн.

1922 онд Хайлаарт коммунистын төлөөлөгч Цэдэнгэйс (Буриад Монгол), Буянгэрэлтэй хамтарч Монгол хошууны хамтрал хоршоо байгуулсан. "Байгаль нуурын магтаал" хэмээх бүтээлээ бичсэн.

1923 онд Бээжингийн Монгол, Төвд, сургуульд багшилж, "Монголын асуудал" хэмээх бүтээлдээ хэвлүүлсэн.

1924 онд Хятадын Нанжинд болсон "Сурган хүмүүжлийн бүх улсын хурал"-д оролцож, Гуань Жоу"-д очиж Сүн жүн Шантай уулзаж "Шинэ Монгол" хэмээх бүтээлээ Бээжинд хэвлүүлсэн.

1925 оны I сард "Дотоод Монголын ван гүн нарт зориулсан бичиг" болон "Дотоод Монголын эл аймаг хошуу, эл бүтээлийн төлөөлөгчдийн их хурлын тунхаг"-г Бээжинд найруулж нийтлүүлсэн (Хятад хэвлэл) X сард Бат хаалгад Дотоод Монголын ардын хувьсгалт нам байгуулах анх удаагийн хуралдааныг хуралдуулж "Дотоод Монголын ардын хувьсгалт намын нэгдүгээр их хурлаас олон түмэн ард нийтэд тунхаглан зарлах бичиг" –г найруулан, нийтэлж, мөн тус намын нарийн бичгийн даргаар сонгогдсон. (Фэн Ю Шан)-ны баруун хойд дахь хилийн сэргийлэлтийн цэрэг засгийн нарийн бичгийн даргаар ажилласан.

1926 онд Улаанцав, Ордос, Нинсян (Нинша), Алаша зэрэг аймаг орнуудаар хувьсгалт хөдөлгөөнийг зохион байгуулж явсан. "Алашагийн хэрэг хувьсгал"-ыг эхэлж зохион байгуулсан.

1927 оны VIII сарын 10-нд Улаанбаатарт хуралдсан Өвөр ардын намын тусгаар их хурлаас намын орлогч даргаар сонгогдсон. Бүх Монгол улсын худалдаа ба аж үйлдвэрийн эвлэлийн төв зөвлөлийн даргаар сонгогдож тэр жилдээ Монгол улсыг төлөөлж, Москва хотод болсон бүх дэлхийн үйлдвэрчдийн холбооны дөрөвдүгээр их хуралдаанд оролцож, тус холбооны төвийн тэргүүлэгчдийн комиссын гишүүнээр сонгогдсон.

1928 оны VIII сард Улаанбаатараас Хөлөн буйрт очиж, Баргын ардын ардчилсан хувьсгалыг үүсгэсэн. Эцэстээ найрамдлын хэлэлцээрээр дамжиж Мэрсэ Жан Шүй Лиянгийн нарийн бичгийн дарга болсон. "Мэрсэ ба Гүй фүний яриа" хэмээх нийтлэлээ хэвлүүлсэн.

1929 онд Шэн Янд "Монгол соёлыг ахиулах нийгэмлэг" болон "Зүүн хойдын Монгол хошуудын багшийн сургууль"-г байгуулж, "Монгол хязгаар улсын батлан хамгаалалтын асуудлын тухай санаачилгын бичиг" ба "Монголын асуудлын ярианы түүвэр" нийтлүүлсэн.

1930 онд Зүүн хойдын Монгол хошуудын багшийн сургуулийн "Сургуулиас

эрхэлсэн сэтгүүл"-г хэвлүүлж өөрөө оршил бичсэн, Шэн Янд Монгол банк байгуулах ажиллагаанд оролцсон.

1931 онд "Хөлөн буйрын асуудал" хэмээх бүтээлээ хэвлүүлсэн. IX сард Хайлаарт буцаж, зэвсэгт бослого гаргахаар бэлтгэсэн. XII сард Зөвлөлтийн Манжуурт суугаа, Элчингийн газар хандаад сураггүй болсон байна.

1939 онд ЗХУ-ын Аюулаас хамгаалах байгууллагаас Мэрсэг цагаатгасан бичиг гаргасан.

Ном зүй

1. Мэрсэ: "Мэрсэ ба Гүй Фүгийн яриа" Зүүн хойдын шинэ хөгжилт сэтгүүл Зүүн хойдоор зугаацсан нь (9). Иргэн улсын XVII он I дэвтрийн хоёрдугаар хугацаа Лионин мужийн номын сан (хятад хэлээр)
2. Арьяа "Хөлөн буйрын Солон зүүн гарын хошууны ерөнхий хамаарагч Рүн Лу (Өвөр Монголын орчин үеийн ерөнхий хамаарагчийн түүвэр) Өвөр Монголын түүхэн (баримтын) тавин нэгдүгээр хугацаа Өвөр Монголын улс төрийн зөвлөлийн соёл түүхийн комиссоос найруулсан 211 дүгээр хуудас. 2001 оны хэвлэл
3. А.Энхбат, Эрхэмбаяр "Рүн Лугийн товч намтар" (Өвөр Монголын орчин үеийн ерөнхий хамаарагчийн түүвэр) Өвөр Монголын түүхэн баримтын тавин нэгдүгээр хугацаа Өвөр Монголын улс төрийн зөвлөлийн соёл, түүхийн комиссоос найруулсан 218-221 дүгээр хуудас. 2001 оны хэвлэл.
4. Одонгуа "Охорхон мөртөө өнгө гэрэлтэй нэг нас Гү Дяо фү нэг номыг товч танилцуулсан нь" Дагуурын судлал 5 дугаар хугацаа Гүй Дяо Жүгийн мэндэлсний зуун жилийн ойд эрдэм шинжилгээний хурлын тусгай түүвэр х-20-33. Өвөр монголын Дагуур нийгэмлэг 1996 он
5. Эрдэнэжав "Лин Шэн" х.129-133 ӨМАХХ
6. Байлдагч Жин Хай. Сайхан "Монгол үндэстний нэвтэрхий түүх V дэвтэр. Доорд х.709-717. Өвөр Монголын Их сургуулийн хэвлэлийн хороо. 2002 он
7. Сургалт "Хөлөн буйрын сурган хүмүүжлийн товч түүх" дээд дэвтэр Х.48 Хятадын үндэсний хэвлэлийн хороо. 2001 он
8. Буянмандах "Цагдаагийн гахай жилийн хувьсгалын үеийн Өвөр Монгол" "Цагаагчин гахай жилийн хувьсгалыг эргэцүүлсэн түүвэр" (6) Х.425
9. "МАХН-ын VII их хурлын товч тогтоол" МУУТА.
10. Мэрсэ "Шинэ Монгол" х.13-14. Өвөр Монголын номын сан (хэвлэлийн он сар болон газар орон нь тодорхой бус)
11. "Өвөр Монголын эл аймгийн хошуу эл бүлгэмийн төлөөлөгчдийн Их Хурлын тунхаг" Уламжлалт Монгол хэл. (Өвөр Монголын өөртөө шийдвэрлэх хөдөлгөөний тухай) Японы Гадаад явдлын яамны гадаад явдлын баримтын сан. Өвөр Монголын тухай 1 боть. B02031779100. Япон улсын Азийн түүхийн баримтын төв.
12. "Дотоод Монголын ардын хувьсгалт намын нэгдүгээр их хурлаас олон түмэн ард нийтэд тунхаглан зарлах бичиг". Уламжлалт Монгол хэл. (Өвөр Монголын өөртөө шийдвэрлэх хөдөлгөөний тухай) Японы гадаад явдлын яамны гадаад явдлын (баримтын) сан. Өвөр Монголын тухай 1-р боть B02031779100 Япон улсын Азийн төв баримтын төв.
13. Яца Аяа "Өвөр Монголын улаан хувьсгалын хөдөлгөөний хувирал" "Өвөр Монголын орчин үеийн түүхийн орчуулга" 1 дүгээр дэвтэр. Х-120. Өвөр Монголын их сургуулийн намын түүхийн судалгааны газар. ӨМАХХ, 1986 он
14. "МАХН-ын IV их хурлын товч тогтоол" МУУТА
15. Яца Аяа "Өвөр Монголын улаан хувьсгалын хөдөлгөөний хувирал" "Өвөр Монголын орчин үеийн түүхийн орчуулга" I дэвтэр. Х-120. Өвөр Монголын их сургуулийн намын түүхийн судалгааны газар. ӨМАХХ, 1986 он
16. Байлдагч, Жинхай, Сайхан "Монгол үндэстний нэвтэрхий түүх 2002 он
17. "Дотоод Монголын ардын хувьсгалт намын төв хорооны тэргүүлэгчдийн Улаанбаатар хотод хуралдсан XVII хурлын тогтоол" Монгол Улсын 18 дугаар оны II сарын 29. МУУТА.УБ
18. "Бүх Монголын худалдаа ба аж үйлдвэрийн эвлэлийн бичиг" (Монгол Улсын арван долдугаар оны арван сарын долоон) МУУТА.
19. Лиян Ли ся "Алаша Монголын судлал х.61-93. Хятадын үндэсний хэвлэлийн хороо. 2006 он.
20. Алаша хошууны засгийн явдлын газар: "Иргэн улсын 16 дугаар онд гадагш явуулсан албан бичиг 44 дэвтэр. Нүүр 1-3. Алаша зүүн хошууны занг эвхмэлийн товчоо
21. Алаша хошууны засгийн явдлын газар "Иргэн улсын 16 дугаар оны албан эх бичиг" 48 дугаар дэвтэр. 9-10 дугаар нүүр. Монгол хэл, Алаша зүүн хошууны данс эвхмэлийн товчоо
22. Алаша хошууны засгийн явдлын газар "Иргэн улсын 16 дугаар оны албан эх бичиг" 48 дугаар дэвтэр. Х.30-33. 44 дүгээр дэвтэр. Х.102-107 (монгол хэл) Алаша зүүн хошууны данс эвхмэлийн товчоо

23. Алаша хошууны засгийн явдлын газар "Иргэн улсын 16 дугаар оны албан эх бичиг" 48 дугаар дэвтэр. Х.34-37 (Монгол, хятад хэл) Алаша зүүн хошууны данс эвхмэлийн товчоо
24. (Золику). "Алашагийн Дэчин Ишинноровуу хэрэг хувьсаын тухай" Өвөр Монголын түүхэн эвхмэл 4 дүгээр дэвтэр. Х.1-13. ӨМАХХ.
25. Лүвэ Жүян (Лүо Юн Го) Дэчин Ишинноровуугийн хэрэг хувьсалын үүсэл, төгсгөл" Өвөр Монголын түүхэн эвхмэл IV дэвтэр. Х.23 ӨМАХХ
26. Мэрсэ: "Хөлөн буйрын асуудал" х.23-28. Шанхайн Да дунгийн ном хэвлэх газар. 1931 он
27. (Накамитацуо) "Үндэсний үзлээс явцуу үндэсний үзэл" (Монгол хүн Мэрсэгийн улс, орон, үндэстэн" Орчин үеийн Хятад улсын бүтцийн хувирал (7) х.127 Токиогийн их сургуулийн хэвлэл)
28. Мэрсэ: "Хөлөн буйрын асуудал" х.23-28. Шанхайн Да дунгийн ном хэвлэх газар. 1931 он
29. "Хөлөн буйрын салан тусгаарлах хөдөлгөөний орчин үеийн байдал" х.10. 1928 оны VIII сар. Японы Азийн түүхийн (баримтын төв)
30. "Монгол Улсаас Хөлөн буйрыг нэгтгэх хөдөлгөөний тухай" х.6. 1926 оны VI сарын 3-ны өдөр. Японы азийн түүхийн (баримтын) төв.
31. Мэрсэ: "Хөлөн буйрын асуудал" х.23-28 Шанхайн Да дунгийн ном хэвлэх газар. 1931 он
32. (Танака) "Хөлөн буйрын Монгол залуучуудын байдлын тухай" 1926 оны 1 дүгээр сарын 22-ны Япон улсын Азийн түүхийн баримтын төв
33. "Дотоод Монголын намын гишүүдийн чанарын тодорхойлолт". 4/4.х.16-80. 1931 оны V сар. МУУТА.
34. Яца Аяа "Өвөр Монголын улаан хувьсгалын хөдөлгөөний хувирал" Өвөр Монголын орчин үеийн түүхийн орчуулга I дэвтэр. Х.159-160. Өвөр Монголын Их Сургуулийн намын түүхийн судалгааны газар, ӨМАХХ, 1986 он.
35. Мэрсэ "Хөлөн буйрын асуудал" х.28. Шанхайн Дадунгийн ном хэвлэх газар. 1931 он.
36. "Монголын түүвээн чангарчээ "Ван Ши Чэн цэрэг хөдөлгөсөн нь "Монголыг бөмбөгдөх нисэх онгоц буцаж харьсан нь" Шэн Жэн цагийн сонин Хятадын зүүн хойд орон дахь Шэн Ян 1928 оны VIII сарын 22. 24 ба IX сарын 7-ны өдөр
37. "МАХН-н ТХ-ны ба хянан байцаах төв комиссын гишүүн хамтран хуралдсан 33 дугаар хурлын тогтоол" 1928 оны VIII сарын 21. МУУТА.
38. "Хөлөн буйрын байдал хүнд ноцтой болж зогсох хэлэлцээр задрах хэмжээнд байна" Шэн Яни цагийн сонин 1928 оны VIII сарын 22.
39. "Хөлөн буйрын хэлэлцээр задарч Хайлаар Манжуурын байдал түгшүүртэй болов "Шэн Ян цагийн сонин. 1928 оны VIII сарын 30.
40. Хөлөн буйрын хэрэг хувьсалын тэргүүн Мэрсэ япон гадаад улсаас тусламж хүсч байна" 1928 оны IX сарын 8. Японы азийн түүхийн (баримтын) төв
41. Имин "1928 оны Хөлөн буйрын бослогыг эе найрамдлаар шийдвэрлэснийг өгүүлэх нь" Мэрсэгийн 110 жилийн мэндэлсэн ойг дурсах эрдэм шинжилгээний хуралд нийтэлсэн өгүүлэл 2004 оны XII сарын 3.
42. Мэрсэ: "Хөлөн буйрын асуудал" х.29. Шанхайн Дадунгийн ном хэвлэх газар. 1931 он.
43. Ваданабэ "Монголын үйлдвэрчдийн эвлэлээс Мэрсэгийн гишүүний эрхийг хянах" 1929 оны 1 дүгээр сарын 20. Япон улсын Азийн түүхийн (баримтын) төв.
44. Хятадын зүүн хойдын засгийн явдлын зөвлөлийн гарал сэтгүүл. 23 дугаар хугацааны 1-5. Зүүн хойдын засгийн явдлын зөвлөлийн зарлиг
45. Хятадын зүүн хойдын Монгол хошуудын улиралын сэтгүүл. I ботийн 13 дугаар хуудас 6. Нийтийн зарлал, зарлиг.
46. Хятадын зүүн хойдын засгийн явдлын зөвлөлийн гарал сэтгүүл. 23 дугаар хугацааны 1-5. Зүүн хойдын засгийн явдлын зөвлөлийн зарлиг
47. Хятадын зүүн хойдын засгийн явдлын зөвлөлийн гарал 45. Хятадын зүүн хойдын засгийн явдлын зөвлөлийн гарал сэтгүүл. 23 дугаар хугацааны 1-5. Зүүн хойдын засгийн явдлын зөвлөлийн зарлиг сэтгүүл 56 дугаар хугацаа 1-5 зүүн хойдын засгийн явдлын зөвлөлийн зарлиг
48. "Хятадын зүүн хойдын засгийн явдлын зөвлөлийн гарал" сэтгүүл 63 дугаар хугацаа 1-4 зүүн хойдын засгийн явдлын зөвлөлийн зарлиг
49. Мэрсэ: "Сургуулиас эрхэлсэн сэтгүүлийн анхны хугацаан дахь эхлэлтийн үг" Зүүн хойдын Монгол хошуудын багшийн сургуулийн эрхэлсэн сэтгүүл. анхны хугацаа 1 дүгээр хуудас. 1931 оны XI сарын 30.
50. Дэмчигдонров. "Дэмчигдонровын эргэцүүлэл" Өвөр Монголын түүх эвхмэл ӨМАХХ.
51. Owen Laftimoer "CHINA MEMOIRS" Chang Ka Skek and War Against Japan University of Tokyo press. 1990. pp. 27-28
52. "Монгол Залуучуудын намын тэргүүн Мэрсэ Хайлаарт буцсан тухай" 1930 оны X сарын 2. B02031792100 Японы Азийн түүхийн (баримтын) төв.
53. Ямазаки "Хөлөн буйрын тусгаар тогтнох төлөвлөгөө боловсорсон байна" 1931 оны XII сарын 12 B02031792200 "Японы Азийн түүхийн баримтын төв